

Longyel András:

Játékszenvedély és monománia Stefan Zweig novel-
lisztikájában, különös tekintettel a Sakknovellára

Doktori értekezés

A beadás ideje: 1983. október

Témavezető: Halász Előd
egyetemi tanár

B 2307

Célkitűzés

Elöljáróban szükségesnek tartom megindokolni témaválasztásomat. Stefan Zweig novellisztikája egészében felkeltette érdeklődésemet; lélekábrázoló művészete, humanizmusa megragadott. Annak, hogy évekkel ezelőtt elkezdtem nemcsak olvasóként és német szakos hallgatóként tudományosan megközelíteni, a róla megjelent irodalmat is tanulmányozva, kísérletet tettem valami újat mondani róla, egészen személyes oka van. A Sakknovella adott hozzá ösztönzést. Gyermekkerentől fogva versenyszerűen sakkezen. Így fogtam hozzá, a sakkező szemével, az elbeszélés eszmei mondanivalójának, művészi megoldásának elemzéséhez. Ebből kiindulva próbáltam kiterjeszteni vizsgálódásomat a késői mesterművet megelőző elbeszélésekre, figyelve azokra a mozzanatokra és helyzetekre, amelyekben a játékszenvedély, bármilyen formában is, megnyilvánul.

Még egy - nem személyes jellegű - polemikus motívum játszott szerepet a témaválasztásban. Nézetem szerint Zweig irodalomtörténeti értékelésében nemritkán tapasztalható bizonyos igazságtalan - részben ideológiai, részben esztétikai - lekicsinylés. Vannak, akik túlhangsúlyozzák mélyen humanista szemléletének polgári kerlátait; mások megállapítják, hogy nem hozott valami meglepően új művészi ábrázolásmódot a világirodalomba, nem tartozik a kortárs formabontók közé. Ugy gondolom, a lekicsinylő értékelések mögött van valami - furcsa kimondani - irigység,

amelyet még az író tragikus halála sem eszlatott el. Zweig jómodu polgári családból származott, nem álltak utjában akadályok műveltségének megszerzésében; mint író kerán érvényesült, műveit lefordították és olvas-ták a világ különböző országaiban. A sikert nehéz meg-beecsátani; az utóker általában nagyobb rekenszenvvvel tekint a göröngyös utat megtett, életükben érdemük sze-rint el nem ismert alkotókra.

Ani liberális humanizmusának pejorativ felemlegeté-sét illeti: hevatartozásáról sokat mond, hogy legszere-sabb baráti köréhez tartozott Romain Rolland és Frans Masereol, a nagy belga grafikus, az imperialista háberuk rettenthetetlen leleplezői; levelezésük tanúsága szerint¹ idesoroljuk Gorkijt is, aki Zweig műveinek a Szevptunió-ban való megjelenését kezdeményezte.² Zweig azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik már az első világhá-beru előtt a szocialistákkal rekenszenveztek; Thomas Mann-nál hamarabb ismerte fel a világháberus öldöklés értelmetlenségét, a kisenbereket sujtó kegyetlenségét. Már az 1920-as években felkereste az épülő szocializmus országát, s rekenszenvvvel számolt be tapasztalatairól.³ Hitler nem tudta fizikailag megsemmisíteni, csak könyveit égették el -, de hogy mint az antifasiszta táber kiemel-kedő alakját tartották nyilván, mi sem bizonyítja jobban, mint a fasiszta sajtó ujjengása, amelyben hirt adott az idegileg összeréppant Zweig Braziliában elkövetett ön-gyilkosságáról. Ani pedig életművének művészi értékét il-leti: csak elismeréssel lehet szólni sekrétü munkásságá-

ról - verseiről, a mához szóló történelmi regényeiről, drámáiról, nagy tanulmányairól /Balzac, Dickens, Dosztojevszkij; Hölderlin, Kleist, Nietzsche/; a közelmúlt nagyjairól és kortársaikról, barátairól nagyszerű beleéléssel, a nagyság iránti tisztelettel írt portréiról /Hofmannsthal, Rilke, Schnitzler, Th. Mann, Rolland, Barbusse, Preust, Gorkij, Joyce, Masereel, Mahler, Meissel, Freud, Schweitzer stb./ és a munkásságának csúcspontját képező, a szó legjobb értelmében virtuóz elbeszélésekről, amelyek tartósan biztosítják a világirodalomban elfoglalt helyét.

Zweig említett leértékelését hatásosan cáfolják meg műveinek egyre újabb kiadásai, amelyek az olvasói érdeklődés lankadatlanságáról tanuszkodnak. Jelentőségét megerősítik a szekunder irodalmat is tartalmazó bibliográfiák: az amerikai Randolph J. Klawiter műve /Stefan Zweig. A Bibliography. Chapel Hill /1964/, The University of North Carolina Press/ éppúgy, mint a szovjet Z. V. Zsitomirszkaja bibliográfiája /Szttyefan Cvejg. Bibliograficeszkij ukazatelj. Moszkva, 1976. Knjiga/. Kell-e meggyőzőbb bizonyíték arra, hogy egyesek fenntartásai, fanyalgása ellenére Zweig munkássága ma is időszerű, az olvasók között éppúgy, mint a különböző országok kutatóinak körében? Az amerikai és a szovjet bibliográfia meggyőzően mutatja, hogy Zweig - mint minden jelentős alkotó - átlépi a különböző társadalmi rendszerek határait, minden gondolkodó és művészet iránt fogékony ember számára van gyönyörködtető meglepetései.

Bevezető

Zweig és kora

Ha Zweigről beszélünk, lehetetlen, hogy ne ejtsünk szót a századforduló Bécséről, mint az akkori világ egyik szellemi központjáról. Követőleg jegyzem meg: kevés hasonlóan meggyőző példa akad, amely azt az igazságot szemléltetné, hogy a politikai és a kulturális virágzás nem szükségszerűen jár együtt. A több százados Habsburg-birodalom szemmel láthatóan bomladézik, nemzetiségei mindenáron önállóságra törnek, amikor a kulturális szférában nagyszerű fellendülés következik be. Széles körű nemzetközi hatást fejt ki Mach filozófiája /jól ismert Lenin vitája a machizmussal a Materializmus és empirio-kriticizmusban/, amely megszünteti az "én" és a rajta kívül létező külvilág elfogadott szétválasztását. Freud a pszichológia Kopernikusaként az emberi lélek ismeretlen tartományát tárja fel. Mindez nem hagyja érintetlenül a művészet különböző ágait. Az írók sem tudják hagyományos módon ábrázolni a monarchia társadalmi ellentmondásait. Amikor a bécsi iredalerről beszélünk, szélesebb értelemben beleértjük a monarchia német nyelvű iredalmát. Schnitzler, Hofmannsthal, Brech, Kraus, Musil mellett idetartozik Josef Roth, Franz Kafka és Rilke is. Az utóbbi kivételével valamennyien társadalomkritikát adnak, kiki egyéniségének megfelelően - Kraus támadó, naró guynyal, Kafka mélységes pesszimizmussal.

Ebben a sekszinű közegben élt és alkotott Stefan Zweig, aki nem volt olyan radikális társadalomkritikus, mint Kraus, sem olyan fernabentó, mint Kafka. Ugyanakkor - mint említettem - mendanivalójának társadalomkritikai tartalma van; művészi kifejezés- és ábrázolás-módja - amely az impresszionizmus és az expresszionizmus sajátos ötvözete - a pszichéanalízissel gazdagított realizmus jegyeit hordozza magában. Freud kétségtelenül hatott rá; de hatott a korabeli és későbbi világírodalomra, hatása máig sem szűnt meg. Meg kell jegyezni, hogy első öt elbeszélése már megjelent - amelyekben mintegy anticipálja a freudi felismeréseket -, amikor Freud Zur Psychopathologie des Alltagslebens c. alapvető műve 1904-ben napvilágot látott. Teljesen hibás volna Zweig írásaiban a freudi nézetek művészi alkalmazóját látni.¹ Freud és Zweig egyébként sokáig leveleztek egymással. Kölcsönösen tisztelték egymást. Zweig szép gyászbeszédet tartott Freudról.²

Néhány szó a játékról

Nem látom értelmét, hogy a játékról kifejtett különböző nézeteket itt felsorakéztassan, hiszen ezek megtalálhatók a világ bármelyik nagy lexikonában. Már Platon A törvények című dialógusában az emberi játékot magasrendű jelenségnek tekinti: az emberek az istenek játékszerei, így a legmagasabb funkciót akkor teljesítik, ha játszanak.³ Levellek az ember esztétikai neveléséről című

értekezésében írja Schiller: "Az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes értelmében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik."⁴ Ezek a nézetek teljessé válnak a kultúrálfilozófiává Huizinga híres Homo ludens-ében⁵, amely szerint a játék áthatja az ember egész életét, uralkodó szerepet tölt be abban. Nem térek ki a Darwin és Spencer által megalapozott, ma is élő biológiai-neurológiai játékelméletre. Új utat tört a játékelméletnek a pszichoanalízis: Freud A vice és viszonya a tudattalanhoz c. hatalmas tanulmányának⁶ megjelenése, amelynek végső következtetése, hogy a vice által kiváltott öröme az felnőttek gátlásának feloldására vezethető vissza, egyfajta visszatérés a gyermekhez. A játék Freud szerint a vágyteljesítő fantázia-élet, a pszichikai realitás és a külső realitás kapcsolata. Összehasonlítja a költői tevékenységet a gyermek játékaival. "Talán azt mondhatjuk: minden játszadező gyermek úgy tesz, mint egy költő, amennyiben saját világot teremt magának vagy, helyesebben mondva, világának dolgait egy új, neki tetsző rendbe helyezi."⁷

Akármi módon közelítjük meg, megállapíthatjuk, hogy a játék spontán, autonóm tevékenység; ez különbözteti meg a munkától, amely heteronóm, célra irányuló tevékenység. Persze, ennek nem mond ellen, hogy a gyermek éppoly keményen veszi játékos tevékenységét, mint a felnőtt a munkát.

A játékos a világirodalomban - Előzmények

A játék - pontosabban: a játékos - a világirodalomban: hatalmas téma. Nem tartozik kitűzött célemhez, hogy ezzel foglalkozzam. Egyébként is nagy haszennal olvashatja bárki Elisabeth Frenzel "Spieler" című szócikkét Motive der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte /Stuttgart, 1976. Kröner Verlag.S. 633-643./ című kézikönyvében.⁸ Már a perzsa Firduszínál /1000 körül/ szó van a sakkjátékról. Frenzel igazi német alapossággal mutatja be a játékos különböző alakváltozatait. En csak azokra a művekre utalek, amelyeket Zweig kétséget kizáróan ismert, amelyek hatással lehettek rá a novelláiban bemutatott játékszenvedély művészi ábrázolásában.

A játék, illetőleg a játékszenvedély végzetes, pusztító erő is lehet. Erről tanuszkodnak Zweig novellái, de már azoknak az elődöknek a művei is, akikről az alábbiakban szó lesz.

Több világirodalmi nagyságról nem szólok most. Így előszerbén Balzacról lehetne beszélni, akinek műveiben a játékszenvedély igen nagy helyet foglal el. Zweig gyönyörű tanulmányt szentelt neki. Hatása rá is, mint a világirodalom legjobbjaira, vitathatatlan.

Szeretném felhívni a figyelmet E. Th. A. Hoffmann Spielerglück című elbeszélésére.⁹ A műhöz írt bevezetésében Schweizer találóan mutat rá "az emberi lélek minden

sötét és démonikus eleme iránti előszeretet"-re, és arra, hogy az író "saját személyét is magával ragadta ennek a szenvedélynek pusztító köre". Az elbeszélésnek ifjúkori élményalapja van. 1798 tavaszán az Óriáshegységbe utazott Heffmann, a család egy idősebb barátjának társaságában. Egy sziléziai fürdőhelyen szerencsejáték folyt. Társa megkérte, hogy játsszon helyette. A fiatalember tett és nyert. Ezután maga is játszani kezdett. " ... ugyanaz történt velem, amit Siegfried báróról elbeszélék Spielerglück című írásomnak mindjárt az elején." Folyton nyert; kábulat ragadta el, ahogy egyre újabb aranyak áramlottak hozzá; úgy érezte, hogy álmodik, és egyszerre véget ér majd az álom. Két óráker befejezték a játékot. "Abban a pillanatban, amikor el akartam hagyni a tornát, egy idős katonatiszt megragadta a vállamat és így szólt, miközben átdöfött kemely, szigeru tekintetével: »Fiatalember! Ha megértette volna, akkor robbantotta volna a bankot. De ha egyszer meg fogja ezt érteni, magát is elviszi majd az ördög, mint a többieket mindet.« Ugy éreztem, mintha az arany, amely az asztalon fénylett, a fogláló lenne, amellyel a sötét hatalom megvásárolja lelkemet, /.../ A legszentebb esküvéssel megfogadtam magamnak, hogy soha többé nem veszek kártyát a kezembe, és szigorúan megtartottam ezt."

1819-ben írt elbeszélését első személyben adja elő az író. A történet egy fürdőhelyen játszódik; hőse Siegfried, egy fiatal német báró, aki látszólag kiegyensúlyozott, a társaságban közkedvelt, már félelem tölti el,

mint a Schiller balladájából is ismert Pelykratészt, addi a tengerbe dobja és mégis visszanyeri gyűrűjét. Szerencsés játékon szeretne veszteni, de hatalmas összeget nyer. Most már nem képes lemondani a játék izgalmáról. "... lebilincselte, és éjszakáken át rabul ejtette a játék. Durván elküld egy különös idegent, aki már napok óta figyeli játékát és akinek állandó jelenléte zavarja. Később elnézést kér tőle udvariatlan viselkedése miatt, beszédbe elegyedik vele. "Őn azon az uton jár - figyelmezteti az idegen -, hogy szenvedélyes játékos legyen és belepusztuljon." Elbeszéli neki egy szerencsétlenül járt játékos történetét - mint később megtudjuk: saját tragédiáját. Menars levag először csak barátainak unszolására játszott. Hatalmas összeget nyert és szenvedélyes játékos lett. Az elbeszélésben szerepel Bertua, az ismert uszerás. Az ő figurájában a játékosnak egy másik típusát mutatja meg az író: az ő esetében már nem öncélú a játék; a pénzéhes, de könnyelmű játékosból kapzsi uszerás lesz. Később Menars levag is gyorsan meg akart gazdagodni; a játékosoknak nem ahhoz a típusához tartozott, amelyik "a játék leirhatatlan titekratos gyönyöréért" játszik. Minthogy ez a játékszenvedély nagymértékű irracionális elemet herdez magában, magától értetődik, hogy Hoffmann sok titekratos mezzanatot vesztett történetébe emellett, hogy mindazideig páratlan lélektani érzéssel, éleslátással ábrázolja a pusztító játékszenvedélyt, kétségtelenül új utat törve azoknak az íróknak, akiket később ugyanez a lélektani-művészi probléma foglalkoztat.

Tematikánk körébe sorolható Puskin Pikk Dáma című romantikus elbeszélése is /amelyből Csajkovszkij operát írt/.¹⁰ A fantasztikus történet hőse egy német származású fiatal eresz mérnökkari tiszt, Hermann, akiben elthatalan játékszenvedély él, de anyagi helyzete miatt nem tudja ezt kielégíteni. Nem mindennapi ember; mint barátja, Tomszkij mondja: "igazi regényes figura: napóleoni arc-él és nefisztói lélek, /.../ legalább három gaztett nyoma a lelkiismeretét". Hermann mindenáron játszani, nyerni akar. A titket, a három nyerő kártyalapet csak egy különös öreg arisztokrata hölgy tudja. Hermann ravasz csellel bejut a hálószobájába. Hiába fenyegeti az öregasszonyt, pisztolyt is rántva, hogy kikényszerítse titkát, az meghal rémületében. Éjszaka azonban megjelenik szelleme és elárulja a titket, a nyerő lapokat. Egyben figyelmezteti, hogy csak háromszor játszhat és a nyereség után ne vegyen többé kártyát a kezébe. Hermann valóban máskor előtt érthetetlen szerencsével játszik. Hatalmas összeget nyer, az utolsó harmadik fordulóban azonban mindent elveszt. Tévedett talán, vagy az öregasszony állt becszút? Hermann összerezzen: valóban, és helyett a pikk dáma feküdt előtte. Nem akart hinni tulajdon szemének, nem értette meg, hogyan téveszthette el.

S ekkor úgy rémlett neki, hogy a pikk dáma feléje huncyorít és elmosolyodik. A rendkívüli hasonlatosság meglepte ...

- A vén banya! - kiáltotta iszonyattal." Kudarcaiba beleőrül. Hermann lélekrajzában Puskin kitűnően érzékel-

teti a játékszenvedély erejét.

Nagy mulasztás volna ebben az összefüggésben meg nem emlékezni Dosztojevskij kisregényéről, A játékosról. Egy fiatalember feljegyzéseiből - ezt az alcímet adta művének az író.¹¹ Talán Zweig is - mint annyi más író - Dosztojevskijtól kapta az egyik legfontosabb ösztönzést. Esszéi között kimagasló helyet foglal el róla írt tanulmánya.¹² Dosztojevskijban a szélsőséges boldogság és szenvedés ellentétében égi alkotót látja; ennek az elviselhetetlen feszültségnek szimptómája "a hazard játék iránti beteges szeretete. Már mint gyermek szenvedélyes kártyás, de Európában ismeri meg igazán idegeinek ürdögi tükrét, a vörös és feketét, a roulette-asztalt, ezt a primitív kettősségében oly kegyetlenül veszedelmes játékot. Baden-Baden zöld asztala, Monte-Carlo játékbarlangja szerzik meg számára Európában a legnagyobb gyönyörűséget, jobban hipnotizálják idegeit, mint a sixtusi Madonna, Michelangelo szobrai, a Dél tájai és az egész világ művészete és kulturája. Mert itt van feszültség, döntés, - fekete vagy piros, páros vagy páratlan, szerencse vagy megsemmisülés, nyereség vagy veszteség - a forgó kerék egyetlen másodpercébe összehúzóulva /.../ nem akar német módra, Wurstmacher módra pénzt szerezni, /.../ őt a véletlen, a teljes odaadás izgatja. Külső csera alakulását utánozza a zöld asztal melletti örökös kihívásban /.../ Amint a csera vele, úgy játszik ő most a cserával: /.../ nem pénz-éhségből játszik, hanem valami hallatlan, illetlen, Karamazov-szerű életszemjéből, mely mindent a legerősebb

kivenatban akar érezni, /.../ a szerencsejátékban is sorsát hívja ki, amit feltesz egy kártyalapra, az nem pénz és nem az utolsó garasa, hanem egész egzisztenciája, amit nyer, az a lomagasabbfoku idegizgalom, halálos borzengás, ösfórlalom, démonikus világérvés."

Zweig kitűnő elemzéséből érezhető, mennyire átélte Desztejevaskij játékosának lelki folyamatait - és nemcsak átélte, hanem értékesíteni is tudta saját művészetében.

A játékos, Desztejevaskij hőse, házitanító egy orosz tábornak családjában. Reménytelenül, őrdlten szerelmes Polinába, aki pénzt ad neki, hogy helyette játsszon a rulettkaszinóban. /A helység, ahol a cselekmény játszódik, beszélő név: Reulettenburg./ Polina megveti, gyűlöli a szegény házitanítót, csak eszközként használja. A Polina iránti szerelemhez hasonló elthatatlan szenvedély él a fiatalemberben a szerencsejáték iránt. S amit sehason tehetett volna meg kilátástalan szegénysége miatt, most Polina parancsára megteszi. Ez a furcsa helyzet az oka -, hogy más helyett játszik, kell játszania - bezzantja, ingerli, elkedvetleníti. Desztejevaskij remekül jellemzi a rulettkaszinóban folyó játék résztvevőinek típusait. A lélektani elemzés itt természetesen jóval összetettebb, már a műfaj terjedeleme adta lehetőségénél fogva is, mint Hoffmann és Puskin rövid elbeszéléseiben. Az író felülmutatatlán művészetével ábrázolja a játékszenvedélyt és a belőle fakadó jellemtervezéseket. A fiatalember, aki Polina helyett játszik, nyer. Polina kényszeríti, hogy tovább játsszon. Hatalmas nyereségre tesz szert, aztán mindent

elvesszi, de a játékszenvedély és az elérhetetlen Polina
iránti rabszolgai vonzalom továbbra is éltezi, rembelja.

Játékszenvedély és menománia Zweig novelláiban

Zweig 1901 és 1941 között 25 elbeszélést írt. A játék és a játékos témája végigkíséri novellisztikáját. Hőseit sokszor játékszenvedély fűti, tipikus zweigi figura a menomániás, sokszor démoni hatalommal rendelkező ember. A játékszenvedély szinte elválaszthatatlan a menomániától, s utolsó novellájában, a Sakknovellában a kettő szintézisét figyelhetjük meg.

Az Égő titek /1911/ hőse egy fiatal báró, aki üdülése során, hogy unalmát elűzze, szemet vet egy asszonyra. "... éppen ellenállásában velt a vesztes, éppen a bizonytalan ébredtetette fel vágyát. Feltűnt a partner és a játék megkezdődhetett". Azonban csak a fiatal báró "játsszik". Az asszony választat elé kerül: döntsön a kaland mellett, amely talán az utolsó lehetőség, hiszen már nem olyan fiatal, vagy maradjon hű férjéhez. A helyzetet nehezíti, hogy tizenkét éves fia, Edgar is vele van. Edgar cseinté csak közvetítő kapocs, az ő segítségével ismerkedik meg az anyja a báróval. Később azonban érzi, valami nincs rendben, anyja is megváltozott; kinezza az "égő titek", s minden erejével, ösztönösen, de felnőtt módjára, apja helyett azért harcol, hogy kettőjük kialakuló viszonyát megakadályozza. Az anya is egyre súlyosabb lelki válságba kerül, fia eddig ismeretlen vonásai egyre inkább a férjére emlékeztetik. Csak a báró játszik továbbra is gondtalanul. Talán nem is annyira a siker, mint a játék, a vadászószton hajtja. "Tulságosan is biztos volt győzelmeben, s az assz-

szenyt nem rabló módjára, annak gyenge, máneres pillanatában akarja megszerezni, hanem mint egy igazi játékest, maga a harc fűti, az, hogy az asszony józanul adja oda magát." Végül Edgar a döntő pillanatban közbelép, megzavarja a "játékest". Súlyos konfliktusok után, amelyekről az apa mit sem tud, ismét helyreáll a harmónia. Az És titek játékesa negatív hős, mások kárára űzi játékát. Ez még nem a tipikus zweigi játék, de már érezhető benne a szenvedély ereje, amely emberi sorsok meghatározójává válhat.

Az előzményekből már világos, hogy a játék nem csupán örömferrás, szélesebb értelmében könnyen tragikus fordulatot is vehet. Ezt mutatja Zweig néhány későbbi, az alábbiakban tárgyalt elbeszélése.

Az író hőseit egyre erősebb szenvedély hevíti, kialakul a menomániás típus. Sorsuk egytől egyig megpecsétlődik, csak a Fantasztikus éjszaka játékes hőse léphet tovább. A játék ebben az elbeszélésben gyógyító erővé válik.

Az Ánek /1922/² keretes történet, az események színtere egy tengerjáró hajó. Az elbeszélő az éjszaka kellős közepén váratlanul különös ismeretlenre talál a fedélzeten. Az Ánek e rejtélyes ember története. Reményteljes orvosi karrier előtt áll, amikor egy nő hatása alá kerül, sikaszt, s bár egy rokona segít rajta, kénytelen a trópusokon állást keresni. A hosszú évek során elfásul, Európa és a fehér emberek után vágyakozik. Ekkor egy nem mindennapi asszony toppan be hozzá. Az elő-

kelő angel nő hangja parancsoló, fellépése határozott. Nem kívánt terhességét akarja megszakíttatni vele. Nem kér, nem könyörög, csupán magas honoráriumot ajánl fel. Az orvos mint férfi is sértve érzi magát fellépésétől, s hogy a nőt megalázza, az orvosi etikába ütköző ajánlatot tesz neki. A nő gúnyosan nevetve távozik, de az orvos többé nem tud szabadulni tőle, démoni hatalmától. Ezzel indul meg a halálos "játék", az összevesszett ánekfutás a nő után, aki hideg szépségével valósággal örületbe kergeti a férfit. Állását elhagyva keresi, üzi, mindenáron segíteni akar. Szekatlan láz támadja meg, már a fehér emberek előtt sem tud uralkodni magán, csak az a célja, hogy a nő fogadja. Az azonban inkább egy bonaszülött, hozzá nem értő asszonyhoz megy, sürgeti az idő, hisz férje érkezését egy-két napon belül várja, s mire az orvost hívják, és megérkezik, már nem tud segíteni. De a haldeklő asszony utolsó szavai az orvos sorát is meghatározzák. Azt kéri a nő, hogy senki se tudja meg, mi történt vele. Hamarosan megérkezik a férj, felesége tetemét koporsóba záratja, s Európába indul vele bencelésre. Rakedés közben a hajón különös esemény játszódik le. Egy koporsóra nehéz test zuhan, s bár a montés azonnal megkezdődik, a koporsó örökre eltűnik a mélységben, később pedig egy ismeretlen férfi hulláját halásszák ki a tengerből.

A férfi és a nő közti "párbaj"-ban az orvos a vesztes fél. Az Ánek hősnő eluralkodik a szép angel nő iránt hirtelen támadt szenvedélye és végzetes, önpusztító orvó

válík.

Hasonlóan tragikus kimenetelű az Egy ismeretlen levele /1922/³, melyben ugyancsak legyőzhetetlen szerelmi szenvedély vet véget egy asszony életének. Az asszony halála előtt levél formájában "seha fel nem ismert" szerelmét vallja be R. regényírónak, aki nem ismeri fel az érett nőben a fiatal leányt, egy korábbi kalandját. "Te csak a könnyű, játékos, gondtalan szerelmet szeretted ..." - írja a szerencsétlen asszony a regényírónak, akit hiába szeretett, akinek gyereket is szült, de seha sem mondta el neki. S gyermeke hirtelen halála után az asszony bucsuzik az élettől. Levelében örökre elbucsuzik szerelmétől. "Ha tovább kell élnem, széttépem ezt a levelet, és tovább hallgatok, ahogy mindig is hallgattam. Ha azonban a kezdedben tartod, tudd, hogy egy halott meséli el benne Neked az életét, az életét, amely ahogy magára ébredt, az első perctől az utolsóig a Tiéd volt." Ez az asszony is menemániás, akárcsak az Ámok hőse. A történet másik alakját, R-t, csak a levélből ismerjük meg, mégis az elbeszélés egyenrangú hőse. Egészen más alkat, mint az Ámok "végzetes" asszonya. Figurájában, megismert életvitelében ismét a játékos körvenalai bentakeznek ki; játékos a szó rossz értelmében, nem képes mélyebb érzelmekre, s éppen felületességével, könnyelműségével teszi az asszonyt menemániássá, segíti elő annak pusztulását. Leginkább az Égő titek bárójára emlékeztet.

A Heldfényes utca /1922/⁴ hősei már házastársak -

mint ahogy később a férfi elbeszéléséből megtudjuk -, de hamarosan kiderül, a könnyelmű asszony nem fér össze kicsinyes férjével. Az asszony megunja az állandó pénzért való könyörgést, elhagyja férjét, később prostituált lesz, de a férfi mindig a nyomában van, a legnagyobb megaláztatások és a reménytelenség ellenére is hűséges kutyaként mindig felesége közelében marad. Ő is nemi mániás. Mesteri a nő megvetésének és gyűlöletének meg a férfi megalázkodó kutyahűségének ábrázolása. Kétségbeesett ragaszkodásába lelkiismeretfurdalás is vegyül, hiszen kicsinyessége miatt lett az élet örömeit féktelenül élvezni tudó nő prostituált. Itt is teljesen ellentétes jellemű figurák végzetes párviadalának lehetünk tanúi. A történet befejezése sejteti, hogy a férfi fellázad a megalázás ellen, és megöli a nőt.

Az előbbi három elbeszéléssel egyidőben keletkezett a Fantasztikus éjszaka /1922/⁵. Az író úgy adja elő, mint Friedrich Michael von R. tartalékos főhadnagy megtalált feljegyzéseit. Az elbeszélés hőse 1914-ben elesett a ravaruszkai csatában. Ezt megelőzően az arisztokrata R. fényűző életet élt Bécsben. Sikere van a társasági életben, a nők között. Vagyona feleslegessé teszi, hogy hivatást válasszon; arra gondol, hogy körülnéz az életben és majd megtalálja azt, amit van értelme csinálni. Vadászat, ritkaságokat gyűjt és egyéb szórakezéseknek él. Egyszóval: az élete játék. De mulnak az évek, és afféle Anyegin válik belőle, mérhetetlen közöny hatalmasodik el rajta. Ez az öncélúan játékos élet-

forma - amikor rácsznél közönyére - szerengással tölti el. A legkevésbé sem rendül meg például, amikor szerelme levélben közli, hogy férjhez megy, örökre szakít vele.

R-ben továbbfejleszti Zweig az Égő titek báróját és az Egy ismeretlen levele szintén R/!/-nek nevezett regényíróját. Míg azonban a báró egyszerűen gyakorlati ember, aki nem sokat töpreng érzései felületességén, a regényíró már megrendíti az "ismeretlen" nő sorsa: "A tekintete hirtelen az íróasztalon álló kék vázára esett. Üres volt, esztendőik óta először üres a születésnapján. Összerezszent: mintha hirtelen felpattant volna egy láthatatlan ajtó, s egy másik világból hideg légáramlat süvített volna át a csendes szobán. A halál és a halhatatlan szerelem fuvallatát érezte: valami a szívébe nyílalt, és olyan testetlenül és szenvedélyesen gondolt a láthatatlanságra, mintha távoli muzsikát hallana."

A Fantasztikus éjszaka hőse már aggodva figyeli önmagát: "Mikor meghalt az egyik barátom, a kepersója mögött haladva befelé fűleltem, van-e bánat bennem, feszíti-e valamilyen érzés a tudatomat, hogy örökre elvesztettem ezt a gyermekkerem óta hozzám oly közelálló lényt. De semmi sem rendült bennem ..." A fantasztikus éjszaka a Práterban kezdődik, ahol éppen löverseny van, s ahová a hős, akit már évek óta nem érdekel ez az esemény, véletlenül jut el. Eleinte csak kívülről figyeli az eseményeket: "A fejek tartásából éreztem, hogy a levások és levák most a hosszú, ovális mező kanyarodójához érhetek, mert az egész emberkéssz, mint egyetlen előrenyújt-

tett nyak, egyre egységesebben, egyre feszültebben meredt egy számonra láthatatlan pont felé, s ez az előremeredő nyak ezelfelé töredezett hangon egyre tajtékzóbban rikácsolt és gurgulázott." E különös összehang, melyet az író igen szemléletesen ábrázol, vegyes érzelmeket kelt hősünkben; fölényesen megveti az embereket közönségességük miatt, de ugyanakkor irigylő szenvedélyességüket, hisz éppen ez az, ami leginkább hiányzik életéből. A játék az, ami összetartja őket, s nemcsak hősünk is ott van a forgatagban. S e valóban játékos közegben a maga módján kezd játszani: "Néhány szép asszony ment el mellett, szentelenül, de benső vágy nélkül néztem könnyű ruhájuk alatt minden lépésnél megreszenő keblükre, meselyegten magamban fölig kinos, fölig jóleső zavarukon /.../, mert mint minden hideg természetű ember számára, számonra is az volt az igazi erotikus gyönyör, hogy másokban izgalmat, nyugtalanságot keltssek, ahelyett hogy magam hevüljek fel." Hősünk most nagyon emlékeztet az Egő titek bárójára. Egy kis idő múlva izgató, érséki kacagást hall, s továbbra is játszik: "Még nem akartam ránézni a nevető nőre, izgatott, hogy először a fantáziám foglalkozzék vele, hogy elképzeljem, arcot, száját, tarkót, tarkót, keblét, egy egész eleven, lélegző asszonyt formáljak a nevetés köré." A megpillantott asszony, bár egészen más, mint az elképzelt, felkelti érdeklődését; s a nő különös módon viszenozza kihívó tekintetét: "Nyilvánvalóan ugyanolyan hidegen játszott velem, mint én vele, /.../

ugyanakker, amikor szialog titekban felkinálta a tés-
téből kicsapó érzékiséget, hízolkodve belomenekült a
beszélgetésbe kísértőjével". Ekkor pecakes, kopasz ur
tűnik fel, az asszony férje, láthatóan fanatikus já-
tékos. A kavaredásban összeütközik hősünkkel, és ti-
kettjei a földre hullanak. R. csak gunyosan nézi a
hajlongó pecakes embert, s a dühös, megálázt ass-
zonyt, sőt genoszul rálép egy cédulára, amelyet a
férj nem is talál meg. E csinytevéssel a játék véget
is érke, csak hogy a tikett nyer, s R-t kellemetlen
érzés fogja el a tisztességtelenül szerzett pénz
miatt. "Megváltó gondolatok támadt. Visszadebni a
pénzt a genesz véletlennel, amely adta, újra bedobni
a szörnyeteg falánk szájába, amely most mihén falta
az új tétet /.../ - igen, ez a helyes, ez az igazi
szabadulás." Esélytelen lóra tesz, mégis furcsa izga-
lennel várja a futam kezdetét. Ez már az igazi játék-
szervevény kezdete, mely a futam alatt megmutatkozik:
"/.../ átkoztam magam, hogy nem hoztam el a látszó-
ven. /.../ három vagy négy ló /.../ most színes papír-
csikekként szerezem egymáshoz tapadt. Egész testem ör-
kémentelenül megfeszült, mintha ezzel az utánzó, rugózó,
szervevényes mezdulattal fekezni tudnám a gyorsaságu-
kat /.../" A véletlen úgy hozza, hogy megint nyer.
"/.../ a kezem mihén markolt egy halom kék bankjegyet.
/.../ A következő gondolatok az volt: most tovább
játszani, többet, sokkal többet nyerni. /.../ S ekkor
kimerendhatatlan rémülettel vettem észre, hogy /.../

n mindenki a kijárat felé ösztönlik /.../. A játék véget ért." Csinytevésai és lopása miatt R. nem szőgyenkezik, sőt rég nem érzett büszkeséget, boldogságot érez. Ugy tűnik neki, hogy újra él. Fél megszokott környezetébe visszamenni, nehogy elveszítse ezt a csodát. A tömeg után vágyik és a vurstliba megy. "...éreztem, hogy a lökdösődéstől, a tömeg forró, túllekédő testének állandó érintésétől lassan belém is átárad a ferróság..." Egyenes folytatása ez a löverseny élményének. Csak akkor még lassan, tétovázva közeledett az eleven tömeghez. A kispolgárok, mesteremberek, csoléd lányok azonban idegenkedve, gyanakodva figyelik most az előkelő idegent. Ahogy közeledik az éjszaka, utcalányok tűnnek fel. Egy nyenerült, csenevész nőt követ a sötétségbe. Hamarosan rájön, hogy a szajha kitartottjai követik és nyilván ki fogják rabolni, mégsem próbál menekülni. "Vonzott, hogy lemerüljek az élet fertőjének legfenekére, egyetlen nap alatt eljátsszam, eltékozzam egész multamat, vakmerő szellemi kőj vegyült a kaland közönséges gyönyörébe." A csavargókat megdöbbenti engedelmessé, de ugyanakkor nyugodt, magabiztos viselkedése. Nem valami rablótámadás áldozata lesz, - önként ad nekik pénzt és közben mélyen átérzi nehéz sorsukat. "Már nem harc és versengés, hanem valamilyen titkos szövetség volt közöttünk, jogállapot, bizalom, emberi kapcsolat." Mielőtt hazatér, szétosztja pénzét a szegények között. Többé nem süllyed vissza eddigi képmutató, értelen nélküli világába, váratlanul megfiatalodva most kezd el igazán élni.

A Fantasztikus éjszaka hőse csak a játék segítségével juthat el egy teljesebb, tartalmasabb élethez. A játék tul-

juttatja ezen a nélyponton, amelyet a munka nélkül szerzett jólét, az értelmetlen semmittevés okozott. Ismét csolokvő ember tud lenni, igaz, először csak a játék keretein belül. De nemcsak csolokvő képességét nyeri vissza; magával ragadja az a szenvedély is, amely az igazi játékoszt jellemzi, s amelyet eleinte kétkedve és megvetéssel figyelt. S amikor a lóversenypályát bezárják, nem veszíti el aktivitását, felőresztett játékszenvedélyét, hanem mindez átalakul valami nemesebbé és hasznosabbá.

Zweig ebben az elbeszélésében utal az osztályellentétekre, személyre veszi az elnyomottakat, a kitaszítottakat. Persze az az út, amelyen hőst végigvezeti, nem tipikus, mondhatni lélektanilag rendkívüli.

A Huszonnégy óra egy asszony életéből című elbeszélésének /1927/⁶ témája ismét a végzetes játékszenvedély. Az író újra keretbe foglalja a történetet, de a kerettel nem csak valami formális bevezetés és befejezés a célja. A bevezető rész ugyanis önálló, külön történet hus-vér hősökkel, akár csak Hoffmann Spielerglückjében. Hisz azonban Hoffmann művében az előtörténet hősének sorsa nem dől el, és az "igazi" történet egy verzió, egy lehetőség sorsának további alakulására, amellyel az író tulajdonképpen figyelmezteti hőst a rá leselkedő veszélyekre, Zweig elbeszélésének "elő"- és "fő" története nem áll egymással ilyen szoros kapcsolatban. Az előtörténet váratlan és megdöbbentő eseményei, amelyek során néhány óra alatt tragikusra fordul egy család élete, arra készítetik Mrs. C.-t, az "igazi" hőst, hogy elmesélje különleges történetét.

Zweig elbeszélése egy kis riviérai penzióban kezdődik. Váratlanul feltűnik és szobát bérel egy fiatal francia. Percek alatt meggyeri a lakók tetszését eleganciájával, kellemes moderával. Különösen Henriette asszonyt fogadja kegyeibe. "... a két órás esti beszélgetés a teraszen és az a bizonyos egy óra feketézés a kertben elég volt ahhoz, hogy a harminchárom éves, makulátlan előéletű asszonyt megtántsítsa, s az férjét és két gyermekét elhagyva, egy vadidegen piperkőcöt a bizonytalanságba kövessen". A fiatal franciáról, az előtörténet "játékosáról" igen keveset tudunk meg. Csupán annyit, hogy Henriette asszony kislányaival teniszezett, este a sakkjátékmánál kibicelt, a penzió lakóit kedves anekdotákkal szórakoztatta, az egyik vendéggel hergászni ment, és általában kitűnő társalgónak bizonyult. Olyan ő, mint az "Égő titek bárója vagy a Fantasztikus éjszaka hőse ana bizonyos éjszaka előtt. A játékos fellépése itt most egy család tragédiájához vezet, a férj "kiáltása olyan berzamas volt, mint az őserdő megsebzett vadjának halálerdítése". A vendégek között heves vita támad, amelyben az elbeszélő Henriette asszony becsületét védi, mert szerinte "egy asszony életében lehetnek bizonyos órák, amikor akarata és lelkiismerete ellenére ki van szolgáltatva titekszes erőknak". Ekkor megjelenik Mrs. C., egy előkelő idős hölgy és lecsillapítja a társaságot. Mrs. C. nem mindennapi asszony; valahogy "csodálatos hatalma volt" a társaság felett. S a beszélgetés után, melyben az elbeszélő Henriette asszonyt védte, különös kapcsolat alakul ki az elbeszélő és Mrs. C. között. Az elbeszélő nem érti, miért tiszteli meg közeledésével az előkelő, idős angol hölgy. Amikor kiderül,

hogy hamarosan elutazik, az idős hölgy szobájába hívja és elmondja neki különleges történetét. Negyvenkét éves korában elvesztette férjét, s váratlanul egyedül maradt, hiszen fiai már nem laktak otthon. Ekkor utazgatni kezdett, minthogy nem voltak anyagi gondjai. Végül Monte Carlóba vetődött. "Akinak nincs élménye - mondetta - , annak mások szenvedélyes nyugtalansága éppoly izgalmas élmény, mint a színház vagy a muzsika! Egyik este ismét a játéktérre ment, ahol - ahogy annak idején férje tanította - nem az embereket, hanem "a kezeket és a kezek sajátos magatartását" figyelte. /Gondoljunk még egyszer a Fantasztikus éjszaka hősére, akinak az eke öröme, "ha másoknál nyugtalanságot kelt", aki egy kacagásból eleven asszonyt formál. R. azonban hamarosan túllép a játék öné passzív formáján./ Azen az estén különlegesen szép kezeket pillantott meg Mrs. C. "... nem láttam még ilyen beszédos kezet, melynek minden izma száj volt, és a szenvedély ugyyszólván a pórusaiból áradt! Ekkor feltekintett: "Sohasem láttam még /.../ arcot, melyen ilyen nyíltan, állatiasan és csupaszon ül ki a szenvedély, és az arcra meredtem, éppoly megbabonáztam, a megcsállottságától éppoly feszültem, mint ahogyan az ő tekintete meredt az ugrándozva és szökellve pörgő golyócskára." A férfi mindenét elvesztette és halálra szántan távozott. Mrs. C. megérezte ezt, és követte őt az éjszakába. Sokáig nem mert megköszönni a padra rogyott, mezdulatlan fiatalombert, de ekkor eleredt az eső. S mivel a fiatalember továbbra is mezdulatlan maradt, mint akinak már minden mindegy Mrs. C. karon fogta. Amikor megtudta, hogy nincs lakása, egy egyszerűbb szállodába vitette. Pénzt akart adni az ismeretlen-

nek, hogy az ott tölthesse az éjszakát. De a fiatalember váratlanul magával vitte a bémult, védekezni nem tudó asszonyt. Mrs. C. először elborzadt a szégyentől, amikor felébredt álmából. De amikor meglátta az alvó fiatalember gyermekien nyugodt arcát, "templeni érzése támadt": "Életem legberzasztóbb pillanatából életem legnagyobb pillanata született meg." Ebédelni vitte a fiatalembert, aki elbeszélte neki, hogy sikeres pálya előtt állt, amikor egyszer - egy eredményes vizsga után - nagybátyja egy játéktérembe vitte, ahol nagyobb összeget nyertek. Ezután pusztító játékszenvedély ragadta el, már semmivel sem törődött a szerencsejátékon kívül, s amikor már mindenét elzálogesítette, nagynénjétől ókszort lepott. Azért utazott Monte Carlóba, hogy ruletten nyerje meg az éhitett vagyont. Mrs. C. döbbenetesen figyelte a fiatalember elbeszélését, mert már ő is aktív részese lett az eseményeknek. Akárcsak a Fantasztikus éjszaka hőse, érezte, hogy e feneketlen mélységben nyer élete új értelmet. "Elbeszélése közben /.../ még csak meg sem betránkoston. /.../ Hozzájárult az is, hogy az elmúlt éjszakán mindent elsöprő élményben velt részem, s a Lehetetlent többé nem ismertem. Ez alatt a tíz óra alatt mérhetetlenül több valóságot éltem át, mint életem polgári keretek közt eltöltött negyven esztendője alatt." Mrs. C. pénzt adott a fiatalembernek, hogy kiváltassa az ókszort és elutazhasson. A vallásos fiatalember az asszony felszólítására egy kis templomban megesküdött, hogy még azon a napon elutazik és többé nem játszik. Mrs. C. csak most, sok-sok év elmúltával vallotta be talán önmagának is akkori érzelmeit: "... ha az az ember akkor átölel és akar-

ja, elmegyek vele akár a világ végére is, /.../ mint Henriette asszony a fiatal franciával, akit előző nap még nem is ismert..." A fiatalember azonban mély hálálkodások közepette távozott, Mrs. C. pedig rekeni találkozára ment. Előzőleg megbeszélték, hogy este a pályaudvaron találkoznak. Az asszonyt nővére feltartóztatta, mert látta lázas állapotát. Az asszony későn érkezett, csak az elmenő vonatot láthatta. Pedig már mindenét összehesemagelta, és azt tervezte, ő is utazik, és addig marad a fiatalemberrel, ameddig csak az akarja. Vádolta magát, hogy elmulasztotta az utolsó találkozást; felkereste azokat a helyeket, ahol együtt voltak. A játéktérre érve azt hitte, látomása van: "...éppen azon a helyen ült, ahová álmedtem. Lázas képzelődés volt campán? /.../ milliók közül ráismertem volna a közére /.../ nem álmedtem". Megdöbbenve és valóságos dühreham közepette közelodott a fiatalemberhez, aki esküjét feledve ismét halálos szenvedélyének hódolt. "Kézai, ugyanaz a két kéz, melyeket délután még a tördeplő fáján összekulcsselve, szent eskűvés közben láttam, most megint vámpír módra, kéjesen turkáltak a pénzben." Az asszony hiába figyelmeztette előbb finoman, majd durván megszegett esküjére. "Csak még ezt a játékot /.../. Esküssön Önnek, mindjárt jövök /.../. A golyó megperdült, és ez a fergás magával ragadta. Megint a megszállett volt, aki megfolekedezett rólam és önmagáról ..." Amikor az asszony dühösen megrázta, hogy végre jöjjön, haragosan elkergette; azt mondta, miatta nincs szerencséje, és néhány százfrankost dobott eléje. S az asszony megszógyenülve, kíváncsi tekintetek keresztútjában menekült ki a teremből.

Azennal a pályaudvarra ment, s még csak huszennégy óra telt el a végzetes találkozás óta, amikor venata már ~~Pariz~~ ^{Páriz}ba indult. Csak évek múlva tudta meg, hogy a fiatalember akkor Monte Carlóban agyonlőtte magát.

Míg a Fantasztikus éjszakában a játék csupán egy állomás az ember életében, a játékszenvedély az ember szenvedélyes szeretetivé alakul át és a főhős kedvező irányban folytatja életét, ebben az elbeszélésben a játék a kezdet és a vég, sem az asszonyi önfeláldozás, sem a hit nem tudja a hőst eltéríteni végzetes szenvedélyétől, nem képes elhárítani a tragikus véget. Az Egy ismeretlen levele és a Holdfényes utca menemánias szerelmesei után megismerjük a menemánias játékos típusát. Hoffmann Spielerglückjében a játékszenvedély tönkreteszi a játékos életét, döntően meghatározza szerencsersát, de a játékos elterzult formában, uzserásként vagy megkeseredett öregemberként tovább él; Zweignél a játékszenvedély egyenesen a fizikai megsemmisüléshez vezet. Az előtörténetben fellépő fiatal francia tágabb értelemben szintén játékos, mint a báró az Égő titekben, a regényíró az Egy ismeretlen levelében vagy R. a Fantasztikus éjszakában. Míg azonban a báró, a regényíró és a fiatal francia alakjában csupán a játékos magatartás negatív váltát és hatását mutatja meg az író, hisz ezek a hősök gyökerlatilag nem változnak, a Fantasztikus éjszaka játékosja igazi főhős, akit az író fejlődésében ábrázol. A fiatal francia kellemes társasági mederával, könnyed, játékos viselkedésével éppugy megigéz egy asszonyt, mint a különlegesen szenvedélyes, fanatikus rulettjátékos. Az elbeszélés "igazi" játékosával Zweig új típust alkot. A menem-

maníás játékos nem is igazi játékos a szó szűkebb, közhasználatu értelmében, hisz a játék éppen könnyed, játékos jellegét veszti el, amikor pusztító, emberfeletti, démonikus erővé válik, gyógyíthatatlan betegséggé, mint az Ámekban vagy a Held-fényes utcában, amelyekben másfajta szenvedély válik ilyen végzetessé.

Desztejevskij játékosá hasonló szenvedélyességgel rulettezik, valóságos görcsöket kap, ha meghallja a pénz csergését. Polina pedig, akibe románytelenül szerelmes, semmit sem tesz azért, hogy lebeszélje a játékról, sőt kényszeríti, hogy játsszon. Sorsa azonban talán mégsem olyan tragikus, mint Zweig fiatalemberéé; könnyedebben, felszabadultabban játszik, mindig képes abbahagyni és újakezdeni. Igaz, monomániája végigkíséri életét, de mégsem vezet gyors pusztulásához.

Másfajta monomániás a Láthatatlan gyűjtemény /1927/⁷ hőse. Idős műgyűjtő, aki évtizedek alatt felbecsülhetetlen értékű kép-, illetve metszetgyűjteményt szerez, sokszor a nélkülözést is vállalva. Az első világháború idején teljesen megvakul. A nehéz évek, az infláció arra kényszerítik családját, hogy lassan eladogassák gyűjteményének darabjait. Az idős embernek, aki mit sem tud a nehézségekről, ezt nem mondják meg. Hiszen számára az az egyetlen öröm, ha előveheti albumait és "végignézheti" képeit, metszeteit, azaz pentesabban ujjaival végigtapegatja őket, hiszen szerrendjük az albumokban régóta bevésődött agyába. Az antikvárius dinasztiából származó elbeszélő váratlanul ellátogat a kisvárosba. Kíváncsi, hogy él-e még az idős műgyűjtő, apjának legrégibb vevője. Az anya és a leány kérésére az elbeszélő ámuldozva "nézi végig" a már régen nem

létező gyűjteményb. "Végigfutott hátamon a hideg, amikor a gyanutlan ember olyan lelkesen magasztalt egy teljesen üres lapot, és kísérteties volt nézni, ahogy körmével milliméternyi pontossággal edamutatott csak az ő képzeletében létező valamennyi metszet láthatatlan kézjelére. "Hallatlan!" - dadogtan végül. "Pompás levonat." " Félelmes és megrendítő élmény, ahogy az öregember órákon át büszkén mutogatja az üres papírlapokat vagy rossz másolatokat, amelyeket nehéz helyzetbe került családtagjai csontok az eredeti helyébe. Az elbeszélő meghatottan figyeli a szenvedély e különleges formáját: "Nem, képtelen vagyok Önöknek érzékelteni, milyen kísérteties volt ezt a száz, vagy kétszáz szakadozott, üres papírlapot vagy silány reprodukciót végignézni, amelyek azonban ennek a tragikusan gyanutlan embernek az emlékezetében olyan hallatlanul valóságosak voltak, hogy minden egyes darabot tévedés nélkül hibátlan sorrendben a legpontosabb részleteikkel magasztalt és leírt: a láthatatlan gyűjtemény, amely régóta szerteszét szóródott e vak, megindítóan rászédett embernek változatlanul jelen volt, és látomásának szenvedélyessége olyan ellenállhatatlan volt, hogy szinte már nagyon is hiány kezdtem benne."

Az öregember különleges szenvedélye, a ritka, nagy nesterektől származó metszetek gyűjtése tágabb értelemben maga is játék. A cselekmény "játék a játékokban" - hiszen a tragikonikus szituáció, amelyben a vak ember eltűnt, de valóságosnak hitt gyűjteményét mutogatja, az igazi játék. Így kaphat a játék, vagy legalábbis annak valamilyen elterzult formája "életmentő" funkciót.

Az Epizód a Genfi taven /1927/⁸ hőse megint másfajta nene-

mániás. Az ő sorsát is a háberu határozza meg. Berisz, az egyszerű orosz katona, aki a cárért indult harcolni, kis lakóházban szökik meg a fogságból. Halászek találják meg a Genfi-tó partján. Valóságos vadembernek nézik, csak egy ember érti a nyelvét. Berisz nem érti, hogy mi történt a cárral, nem érti, hogy a háberu végéig nem juthat vissza Oroszországba, ahol felesége és gyermeke várja. Nem találja helyét az idegen környezetben, szinte megöli a henvágy és a magány. Visszatér a tóhoz, lerakja az ajándékba kapott ruhadarabokat a partra és a vízbe öli magát. Míg az előző novellában a vak műgyűjtő szenvedélye válik játékos monomániává, képes kialakítani egy új belső világot, a gyökertelenné vált Berisznak nincs semmiféle ellenszere. Monomániája, a henvágy nem tudja megmenteni.

A monomania egyik legromantikusabb művészi ábrázolásával találkozunk Zweig Könyves Mendel című elbeszélésében /1929/.⁹ Az elbeszélő betér egy bécsi kávéházba, és csak hosszú idő után döbben rá, hogy már járt ebben a kávéházban husz évvel ezelőtt. Aztán egy kis, négysszögletes asztal mindent eszébe juttat. Akire oly nehezen emlékezett, nem más, mint Könyves Mendel, "az emlékezőtehetség titánja". "A könyveken túl ez a furcsa ember semmit sem tudott a világról. /.../ De még a könyveket sem értelmük /.../ miatt olvasta: csak címük, áruk, megjelenési formájuk meg első címlapjuk vonzotta szenvedélyét. Különleges emlékezőtehetsége "a maga páratlan tökéletességében nem volt csekélyebb jelenség, mint /.../ Iasker emlékezőtehetsége sakkjátszmák kezdetére /.../." Az elbeszélő husz évvel ezelőtt egy barátja biztatására azért kereste föl a Café

Gluckban, hogy egy egyetemi delgozatához ajánljon neki szakiredalmat. A szerény megjelenésű könyvtáros pedig, aki egyébként egész napját a kávéházban töltötte, csak úgy entotta az adatakat. Ahogy a Láthatatlan gyűjtemény hőse minden idejét, energiáját metszeteinek szentelte, úgy vált Mendel számára a könyvekkel való munka szórakozássá, az elérhetetlennek tűnő adatok, írások megszerzése különös játékká: "... a kis galíciai könyvtáros jelentéktelen, sőt, inkább kissé naszatos leplőben vagy nyelcven nevet ledarált előtt, s utána látszólag kömbösen, de lelkeben olégedetten, hogy kijátszotta tremfját, egykor talán fehér zsebkendőjével tisztogatni kezdte szemüvegét".

Az elbeszélő, az üres márványasztalt látva, Mendel után kérdezősködik, de a kávéház személynöke kicserélődött, már csak a jó Sperschillné, az idős tealettes asszony emlékszik rá. Ő beszéli el, hogy Mendel, tudomást sem véve arról, hogy kitört a háberu, tovább folytatta munkáját a kávéházban, míg egy napon váratlanul megjelent egy csendőr meg egy titkesrendőr, és Mendelt magukkal vitték. Ugyanis a pestai censura két képeslapját is megtalálta, melyeket érthetetlen módon az ellenséges külföldre küldött. A Párizsba irányított képeslapon egy már hosszú hónapok óta nem érkező folyóiratot reklamált meg, Londonból pedig egy másik könyvtári szakfolyóiratot akart megrendelni. Először belendnak nézték, de amikor a kihallgatás során az is kiderült, hogy Oroszországban született, és nem szerezte meg az

eszták állampolgárságot sem, végképp gyanússá vált, és koncentrációs táborba hurcolták. Csak két év múlva, befolyásos ügyfelei segítségével, tért vissza Bécsbe. Ekkor azonban már nem volt a régi; megtört ember lett, " ... emlékezetében, a tudásnak e páratlan klaviatúrájában /.../ akadtak a billentyűk". S a kávéház új tulajdonosa, aki mindent átrendezett, amikor egy napon észrevette, hogy Mendel lopva elvett egy péksüteményt, kiadta és mindenkerre kitiltotta őt. Aztán már csak egyszer látta Sperschillné: azon a napon, amikor a kávéház előtt összeesett és meghalt.

A Láthatatlan gyűjteményben, az Epizód a Genfi taven és a Könyves Mendel című elbeszéléseiben azt mutatja meg Zweig, hogyan vezet a háberu egyéni tragédiához. Az egyszerű erősz ember éppugy nem érti a háberut, mint Mendel, aki szeniális emlékezőtehetsége ellenére is mindig kisenber marad. A szenvedélyes műgyűjtő megvakul, így válik különleges figurává, így tudja finem emlékezetében hiánytalanul megőrizni páratlan értékű gyűjteményét. Könyves Mendel sorsa talán még szemerubb. Neki mindig is a fejében volt csedálatos "gyűjteménye", s amikor a háberu megcsenkitja különleges emlékezetét, éppely nyemerult és kiszolgáltatott lesz, mint a családjától elszakított erősz katoná.

Zweigot mindig vonzották a különleges emberek, a menemániások, akiknek egész élete sokszor veszélyes szenvedéllyé válik. Gyakran a szórakezés valamilyen

formája válik ilyen szenvedéllyé, máskor viszont hirtelen, a "senniből" keletkezik, mint a Leperellában, 1929/.¹⁰ A törvénytelen türeli cseléd lány végtelenül együgyű; durva, szinte állatias külseje sehaszen ébresztett senkiben sem rekenszenvet. Mindig keményen dolgozik, de szórakezésre egyáltalán nincs igénye, "egyetlen örömét a készpénzben leli, amit zsugorin összekapar /.../". Hogy több pénze legyen, Bécsbe utazik szelgálónak. "Hónap végén a bankókat /.../ hozzárakta a többihez, a sárga, faragott fadobozkába /.../. Ez az otthona, egyetlen kis ládikó volt életének egész titka, értelme." Új gazdái, F. báró és felesége rosszul élnek. A könnyelmű férj hamar ráun feleségére és folytatja legénykeri kicsapengásait. Ezért sok a veszekedés, aminek főleg a cselédek isszák meg a levét, Leperella kivételével, aki semmivel sem törődve folytatja munkáját. Hamarosan kiderül, hogy a báró jól ismeri Tírelt; sokszor vadászott arafelé. Az elállatiasodott cseléd lánnyal évek óta először beszél valaki ember módjára. Még az is kiderül, hogy a báró kitűnő szarvaspecsenyét evett abban a fogadóban, ahol ő főzött. Ez a jelentéktelen beszélgetés új érzelmeket vált ki a cseléd lányból, aki mint "a kutya, /.../ az összes kótlásuk közül /.../ egyet urának ismer el". Az asszony iránt viszont feltámad gyűlölete; amit ő kér, csak igen kelleetlenül végzi el, sokszor szándékosan is bosszúságot okoz. A magára maradt asszony két hónapra idegstanatóriumba kerül, s a cseléd lány számára új élet kezdődik. A bárót különleges ételek várják; novenapján tortát talál nevének kezdőbetűivel és meglepetéssel tapasztalja, hogy

Leperella milyen gondosan megvetette mind a két ágyat, alighegy közölte, hogy hölgyvendége érkezik. Leperella jókedvű, meggékeanyá válik; gyermekkora óta most először ismét énekelni próbál, beszélget és együtt nevetgél a többi csalóddal. A vidám élet azonban nem sokáig tart; az asszony visszatér, a viták még élesebbek, s egyszer a báró megelégedi a dolgot, kiabálni kezd, aztán becsapja az ajtót és elmegy egy hétre vadászni. "Csak menjen, nagyságes ur, majd én megcsinálék mindent" - bucsuzik tőle Leperella. Három nap múlva visszahívják a vadászatról, megtudja, hogy felesége gázmérgezés áldozata lett. A rendőrség öngyilkosságnak könyvelte el az esetet. A bárót azonban már Leperella lépteinek közelébe is iszonyu under fogja el. Hónapokra elutazik. Amikor visszatér, új ismét vesz fel, Leperellát pedig elbecsátja. Este az íróasztalán megtalálja Leperella dobezát, benne összegyűjtött pénzét és az apróságokat, amiket tőle kapott. Másnap megtudja, hogy egy negyven év körüli nő levetette magát a Duna-csaterma hidjáról.

Leperellában, ebben a látszólag teljesen érzéketlen, szerencsétlen teremtésben is feltámad a szenvedély, egyszerre szeretet és gyűlölet formájában. Primitív érzései teljesen hatalmukba kerítik. Végtelenül egyszerű lényé nem ismer erkölcsi korlátokat. Jót akar tenni az első olyan emberrel, aki iránt vonzalmat érez, tetteivel azonban végleg eltaszítja magától a bárót, csalódik és ezzel véget ér életének rövid, "játékos" időszaka. Életének későn felfedezett értelmét elveszítve, öngyilkos-

ságot követ el. Egy véletlen találkozás éppugy meghatározza sorsát, mint az orvosét az Ámekban.

Egy "különleges" képességű ember áll az Egy mesterség váratlan megismerése /1931/¹¹ című elbeszélés középpontjában. Az éppen Párizsba érkezett elbeszélő örül, hogy nincs semmi sürgős dolga és egyszerűen csak szemlélődik: "... kitalálhatom egy ismeretlen ember sorsát, /.../ óráken át figyelhetek és követhetek egy járókelőt /.../, e fantáziáláshez és játékhoz való kedv inkább magával ragad, mint egy már elkészült szindarab vagy egy könyvélmény". Tehát maga az elbeszélő e nevelés első játékosza. S az elbeszélő nem hiába lesi a "vadat", váratlanul egy különös, résszal öltözött, cingár emberre lesz figyelmes, aki újra és újra ugyanazon a penton tűnik fel a hömpölygő emberáradatban. Végre elkezdődik az igazi játék: ki lehet ez a különös figura? Talán egy ügyes nyenező, hiszen gyors, feltűnés nélküli, mégis átható pillantást vet a járókelőkre. Mecskes inggallérja, ócska cipője azonban hamarosan réaszmeletteti az elbeszélőt, hogy nem titkosrendőrt, hanem egy zsebtelvajt lát. Nagy érdeklődéssel figyeli "munkáját", "hiszen a telvaj csak abban a pillanatban telvaj, amikor lep, mint ahogy a költő tulajdonképpen csak akkor költő, ha alkot, nem pedig akkor, amikor évek múlva mikrofon segítségével előadja művét". E különleges élmény lehetősége izgatja az elbeszélőt. Egy eszlep mögül figyeli, "hogyan üzi ez a szegény ördög nehéz és veszélyes mesterségét? Eleinte csak külső szemlélője e "játéknak", később már csedálja a mestert, aki nek fényes nappal itt a fergatagban a sebész gyorsaságával és pentességával kell dolgoznia, ugyanakkor kitűnő pszichológus

is kell hogy legyen. Később egyre inkább azonosul a telvajjal, szinte vele együtt keresi a lehetséges áldozatekat. Amint azonban a tényleges áldozat feltűnik, egy szemmel láthatóan igen egyszerű, szegény asszony egy kisgyermekkel, az elbeszélő egészen más szemmel nézi a telvajt, haragszik tette miatt és sajnálja az asszonyt. Az elbeszélő továbbra is árnyékként követi a közben teljesen átalakult telvajt, aki most "egy buszt lelétszett hivatalnak gyers lépteivel" távozik a tett színhelyéről.

A Sakknovella

A sakk a művelődéstörténetben, a világirodalomban és a művészet egyéb ágaiban

Hatalmas tömegeket hódított meg ez a különös "sport" az egész világon, s ami kiváltképpen érdekes: kiváló művelői között éppugy találunk csaknem irástudatlan, a társadalom alsó szintjén élő embereket, mint nagyműveltségű, világhírű alkotó személyiségeket.

A sakk népszerűségére jellemző, hogy alig akad ember, akinek semmi köze ugyan a sakkhöz, de nem ismeri az olyan sakkező lángelmék nevét, amilyenek Capablanca vagy Aljehin. Az amerikai Fishernak a sakkezéstől való rejtélyes visszavonulása ma is foglalkoztatja a világot.

Sokat olvashatunk arról, hogy világhírű gondolkodók, tudósok, művészek, politikusok stb. /Nagy Károly, Tamerlán, V. Károly, Rettegett Iván, Nagy Péter, Napoleon, Philidor, Voltaire, Rousseau, Lomonoszov, Mengyelojev, Mickiewicz, Puskin, Lermontov, Tolsztoj, Turgonyev, Beethoven, Chopin, Marx, Lenin, Erkel, Frokofjev stb./ áldozott a sakkezés szenvedélyének. "Szeretem a sakkot - mondotta Tolsztoj - , mert az kellemes pihenés számomra. Igaz, hogy a fejem munkára kényszeríti, de azt is egészen eredeti és érdekes módon teszi."¹

Érdekeselek azok a megfigyelések, amelyek a sakkjátékból a játékos alkatáról vannak le következtetések. "Tekintettel arra, hogy a sakkjátékban igen tevékeny szerepe van az akaratnak és az értelmnek - véleményem szerint - az ember tu-

lajdonságát éppen ezért sokkal találóbban meg lehet állapítani a sakkjátékból, mintsem bármiféle antropológiai és grafológiai tanulmányból. Mindenféle játék, de különösen a sakkjáték az emberi szív beszédes grammatikája."²

"A kiváló sakkjátékos - írta egy múlt század eleje francia sakkező - egy személyben művész, tudós, mérnök s végül hadvezér és hódító is."³

A sakkjáték népszerűségének okát így magyarázza Jerzy Giszcki: "... a sakkjáték nagyon sokrétű, változatos játék, mindenki találhat benne olyasmit, ami éppen megfelel neki, ami elfoglalja, leköti és kielégíti. Társasjáték, szellemi szórakozás, a munka után pihenés. Igen ám, de egyszersmind izgalmas verseny, nemes párba- és kísérlet is az értelem makacs harcának megvívására, amely harc éppen olyan izgalmas és élményt jelent, akár a sportversenyek /.../. Végül a sakkjáték kétségtelenül szabad teret biztosít a tudományos és művészi alkotásnak, kielégíti az alkotói vágyat"/.../."⁴

Ezek után hallgassuk meg Zweigot, mit mond a sakkról, éppen a Sakknevelés-ben: /A sakk/ "egyedül áll az emberteremtette játékok között, mert teljesen kivenja magát a véletlen zsarnoki uralma alól, és a győzelmi pálmát kizárólag a szellemnek /.../ adja át. De nem sértő korlátozás-e a sakket egyszerűen játéknak nevezni? Nem tudomány, nem művészet-e egyuttal /.../? Az ellentétek sajátos, egyszerű összetételkezése: ősrégi és örökké új, természetében mechanikus, de csak a képzelet eleveníti meg, szűk mértani térre szorul, és ugyanakkor kombinációs lehetőségeiben határtalan. Szüntelenül fejlődik, és teljesen terméketlen. Olyan gondolkodás,

amely senkihez sem vezet. Matematika, ami senkit ki nem számit, művészet, ami nem hoz létre műveket, anyagtalan szobrászat. S mindezek ellenére lényében és létében tartósabbnak bizonyult minden törvényénél, minden más alkotásánál. Egyetlen játék, amelyről senki sem tudja, melyik isten hozta e földre, hogy unalmat űzzön, elmét élesítsen, lelket hevítsen. Hol itt a kezdet, hol itt a vég? Szabályait minden gyermek könnyedén megtanulja, minden kentár kipróbálhatja benne ügyességét, s ugyanakkor a szűk négyzet különös mestereket teremt, akik élesen különböznek mindenki mástól. Olyan embereket, akiknek tehetsége csupán ezeken a határokon belül érvényesül, specifikus lángelméket, akikben a meglátás, a türelem és a technika éppen olyan meghatározott mértékben keveredik, mint a matematikusban, a költőben, a zenészekben, csupán más sorrendben, más kapcsolatban...."

Jerzy Gizycki lengyel szerző adalékekben egyedülállóan gazdag képet nyújt arról, hogy milyen nagy szerepet játszott a sakk a történelem során, a művelődéstörténetben, a művészet különböző ágaiban. A Sakknovella elozése előtt főképp az ő kutatásai alapján szeretném ezt néhány példával érzékeltetni.

A krónikairók nem egy történelmi eseményről szólnak, amelyek előzményeként a sakkjáték szerepel. Hódító Vilmesnek, Anglia királyának és Normandia hercegének két fia - Robert és Henrik - vendégségben járt I. Fülöp francia királynál. A látogatás során a vendégek leültek sakkezni a házigazda fiával, Lajossal. A játszma folyamán vita támadt, mert Lajos megdöntötte Henriket. A sértett fél fejbevágtatta a francia királyfit a sakktáblával, s bizonyára meg is ölte volna, ha bátyja közbe

nem lép. A veszekedés következménye igazi háberu lett. A sakkjáték közben elejtett egyetlen sértő megjegyzés elég volt ahhoz, hogy az angolek megrehanják Franciaországot. Hódító Vilmos és fiai 1061-ben Normandia meghódítása után egészen Párizs kapujáig nyomultak.⁵

A képzőművészeti alkotásokon is gyakran megjelennek a sakkezők és a sakk. A 13. században épült naumburgi székesegyház egyik eszlepfőjén két majom sakkezik egymással. Lehet, hogy intés akart ez lenni az egyház részéről, hiszen többször indexre tette a sakkjátékokat. Egyébként az emberrel sakkező majom többször megjelenik a világíredalomban; így a szültánnal sakkező fiatal herceg, akit a gonosz dervis majomná varázsselt. Egy történelmi anekdota szerint V. Károlynak volt egy majma, amely sokszor legyőzte őt a sakkjátékokban.

Hadd említsek meg néhány ilyen témájú festményt, amilyenek Lucas von Leyden Sakkezők, Beucher Sakkjátssza, Matisse Családi este, Juan Gris Sakk című képe.

A kora középkori nyugati íredalomban többször megjelenik az ördöggel való sakkjáték motívuma. Ezt a témát dolgozta fel Poe A szerelmi csel című elbeszélésében.

A püspök és Adelheid sakkezik egymással Goethe Götz von Berlichingen című drámájának egyik jelenetében. Adelheid szerint "ez a játék próbaköve az észnek".⁶

Az ősi orosz bilinában a legendás híró Szadko sakkpárbaiban szerzi meg a maharadzsa főnimmadarát.

Puskin Anyeginjében Lenszkij Olgával sakkezik és szerelmi szórakezettségében saját bástyáját üti le. /A történet előzménye megtalálható az Bzerogyjszakában./

A sakkjáték irodalmi, színpadi és filmfeldolgozásainak sorát megtaláljuk Gizycki idézett könyvében. Nem hiányzik munkájából Zweig Sakknevelőjének ismertetése sem.

Kevés hasonlóan mulatságos epizódot ismerünk a világirodalomban, mint amilyen Ilf és Petrov Tizenkét szék című regényében a halhatatlan szélhámos, Ocsztyap Bender sakk-kalandja.

J. Meras litván író Döntetlen egy pillanatra című kitűnő kisregénye⁷, amelynek cselekménye a fasiszták által körülzárt gettóban játszódik, középpontjában egy életre-halálra menő sakkjátszmával a táborparancsnak és egy fiatal zsidó fogoly között. Csak példaként idézem, annak szemléltetésére, hogy a sakkjáték mint irodalmi téma Zweig elbeszélése után sem veszítette el időszerűségét.

Nagy sikere volt a Sakkláz című kerai szovjet filmvígjátéknak, amelyet 1925-ben rendezett V. Pudovkin. Abban az időben szinte az egész Moszkva az akkor folyó nemzetközi sakkverseny lázában égett. Capablanca volt a nap hőse. A sakkról és a napirenden levő játszmákról beszéltek mindenütt: az utcán, a villanásokon és otthon. Ezt a sakklázat örököltette meg Pudovkin. Moszkva utcáin készítették a felvételeket, megfigyelve a verseny lelkes híveinek viselkedését, azint zsebsakkokon elemezték az egyes lépéseket. Egyes jeleneteket a Metropol szálló halljában vettek fel, ahol a verseny folyt. Capablanca hozzá-

járult, hogy felvegyék egy epizódjelenetben.

Ingmar Bergman A hetedik pecsét című filmjében a létezés értelmét kereső Antonius levág sakkezik a Halállal, hogy kicsikarja tőle a titkot.

Néhány érdekes magyar vonatkozás:

A sakktörténet említésre méltó epizódja, hogy Benyevszky Móric, a 18. századi híres utazó kitűnő sakkező is volt. Nevét őrizi a sakktörténet és a sakkelmélet is: róla nevezték el a Benyevszky-mattot /amikor a huszár mattolja a saját tisztjei és gyalogjai között sarakba szerült királyt; "fejtett" mattnak is nevezik.

A sakkező nearitkán megjelenik a szépirodalomban. Kempelen Farkas "sakkező törökje", "sakkautomatája" sokat foglalkoztatta nemcsak a közvéleményt, hanem az írókat, filmrendezőket is. Nem vesztette el időszerűségét ma sem, amikor a sakkező gép valósággá vált.

Az önmagával való sakkezés humores, anekdotikus változatban megjelenik Jókai A játékos című elbeszélésében, amelynek hőse egy lelényes arab utonálló, aki Allah-hal, azaz önmagával sakkezik, és ezzel a trükkkel fesszja ki a meglepett arrajáró utasokat.

Karinthy Frigyes, aki maga is kiváló sakkező volt, Sakkezők című miniatűrjében remekül eleveníti meg a sakkjátékosok sajátos világát.

József Attila és Nagy Lajos kávéházi sakkcsatáiról nemegyszer olvashatunk.

A Sakknevel helye az életműben

A Sakknevel¹ különleges helyet foglal el nemcsak Zweig nevelisztikájában, hanem egész életművében. A szakemberek az író végső, önálló korszaka termékének tekintik. Szereplőiben Zweig korábbi alakjait fejleszti tovább. A legérettebb művészi színvonalon egyesülnek benne a játékszenvedély és a monomania fő motívumai.

Zweig írásaiból nem hiányzik a politika, de ez indirekt módon, a humanizmusnak mindenfajta embertelenség elleni tiltakozásában nyilvánul meg. A Sakknevellában, tragikus öngyilkossága előtt írt utolsó befejezett művében ez a humanista politizálás a fasizmusnak az emberiség eddigi történetében példátlan kegyetlenségét leplezi le.

Nem kevésbé meglepő, vitát prevekaló két amerikai szerző² nézete, akik a Sakknevellát nem választják el korábbi írásaitól. Retterdami Erasmus diadala és bukása, valamint Harc egy gondolat körül /Castellie Kálvin ellen/ című történelmi regényeivel rekonstruálják. Ezek is - állítják - Zweignak a monomania iránti érdeklődését tanúsítják, amelyekben a "cselekvés és reflexió" vagy a "hatalom és szellem" problémája már megjelenik. Ebben kétségtelenül van igazság, de - mint említettem - a fasizmussal való vita helyett inkább minden erőszak elleni vitáról van szó a két műben. De azzal már semmiképpen nem lehet egyetérteni, hogy a Sakknevellát nem a fasizmus barbársága ellen írta Zweig, és műve teljesen független minden tür-

ténelmi körülménytől. A két szerzőnél jóval pontosabban határeazza meg az általuk említett művek és a Sakknovella viszonyát a Németnyelvű Írók Lexikona³, amelynek szócikk-írója úgy szól a két monográfiáról, mint "humanista tiltakozásról a fasizmus ellen", az előbeszólásról pedig mint "mély benyomást keltő antifasiszta" műről.

Mint haladó polgár, Zweig nosztalgiával tekintett vissza az első világháború előtti időkre. Szíve a régi Bécshez húzta, ahol ifjúságában rendkívüli kulturális felvirágzás részese volt. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy ez az "aranykor" nem tér többé vissza. A fasizmus fenyegetése idején pedig antifasiszta lett - de - mint sokan mások - ő sem látott kiutat az emberiség tragédiájából. Ugy érezte, elvesztette életének értelmét, és levonta a maga végső következtetését.

A Sakknovella keletkezése

A Sakknovella fő kérdése: a szellem, az emberség harca az erőszakkal, az embertelenséggel. Dr. B. kezdetben győztes, végül azonban vesztes. Furcsa lelépése a színről nem hagy reményt sorsa felől az olvasóban, a történet vége sejteti az író vereségét, belső katasztrófáját is.

1941 szeptember 29.-én így írt Petropeliszól New Yorkban élő első feleségének: "Itt sokmindent helyesbítok az önéletrajzban, megterveztem egy kis sakknovellát is, az adta az ösztönzést, hogy magányom számára vettem magamnak egy sakk-könyvet, és /.../ naponta lejátszom a nagymesterek játszmáit."⁴

Itt jelenik meg a mű koncepciója. Egyébként többen tamuskodnak Zweig jártasságáról a "királyi játék"-ban.⁵ A. Stern emlékeztet rá, hogy Zweig, öngyilkosságát megelőző előestéjén, barátjával, E. Federrel sakkezett.⁶

Az elbeszélés témája - áttételesen - az a kérdés, amely a mű megírása idején foglalkoztatta: győzhet-e az erőszak, a fasizmus a szellem, az emberség felett? Zweig egy érdekes, eredeti, szimbolikus konfliktusban keresi a választ. A novella két főszereplőjének konfliktusában az intellektuálisan és emocionálisan gazdag élet, az alkotó erő és a képzelet ütközik meg a pontos, hideg, racionális számítással. A két figura - Dr. B. és Czentovic - csak annyiban hasonló egymáshoz, hogy a sakkjáték - ha más módon is - különleges szerepet tölt be életükben, és az egyetlen lehetőség, amely kapcsolatot teremthet közöttük.

Felépítés - "ő" és "én" - struktúra

A novella páratlan teljességgel fejezi ki az író mondani-valóját. Az én-formában előadott történetet két kisebb történet szakítja meg. Mind a kettő önállóan is megállna. A fő történet és a beiktatott két kisebb történet szerves egészet alkot. Az "ő"- és az "én"-forma változtatása nemcsak megalmasabbá, életszerűbbé teszi a novellát, hanem egyúttal az író egyik fontos eszköze, hogy distanciát teremtsen fő alakjai között, illetőleg egymáshoz közelítse vagy jellemozgassa őket.

Ingrid Lent szerint - jellemez a novella "én"-történet, az olvasónak az a benyomása, hogy "ő"-történet. Lentnek az a véleménye, hogy ezt az elbeszélő alárendelt, megfigyelő hely-

zetének kell tulajdonítani.⁵

Az "én" forma következtében azonban - legalább is úgy tűnik - az elbeszélő közelebb kerül Dr. B.-hez, akivel kettőskivül rokon vonásai vannak. Mind a kettőnek - az elbeszélőnek és Dr. B.-nek - olyan tulajdonságai vannak, amelyek magára az íróra is jellemzőek.

Nem véletlen, hogy Czentevic történetét "ő"- formában adja elő Zweig: megtudjuk róla, hogy "ez a kiváló sakkmester a magánéletben képtelen volt bármely nyelven egyetlen mondat helyesírási hiba nélkül leírni".

A nagyműveltségű, tapasztalatekben gazdag Dr. B. "én"- formában beszéli el a maga történetét. A novellának még egy említésre méltó "ő"-figurája van: Mc Conner, az "öntelt sikerember". Közös vonása Czenteviccsal a pénz nehő hajszolása. A sakkvilágbajnokról így nyilatkozik, amikor megtudja, hogy az csak pénzért hajlandó játszani vele: "Ha fáj a fegem és fegerdvest találek a hajón, tőle sem kívánom, hogy ingyen huzza ki a fegamat. Abban is igaza van, hogy borsos árakat szab. Minden szakmában az igazi mesterek egyuttal a legjobb üzletemberek is."

A novella két egymástól jól elkülöníthető részből áll. Az első részben Czentevic, a másodikban pedig Dr. B. alakja áll előtérben.

Szembevetendő az a stilisztikai különbség is, amely a két részt elválasztja. Az elsőben sokkal több a kép, a nyelvi díszítő eszköz és jelentős szerepe van az iróniának. Czentevic műveletlenségét így jellemzi az író: "A vele egyivásu földieken kívül, akikkel kiskecsmákban olykor elberezgat,

lehetőség szerint senkivel sem áll szóba. Ha művelt embert sejtít valahol, sebtében visszahúzódik csigaházába, s így senki sem dicsekedhetik azzal, hogy valaha is butaságot hallott volna szájából, vagy hogy módjában lett volna mérőónját műveletlenségének mélységébe eresztenie."

A második részben szinte oltúnnak a diszitó elemek, a nyelv szabotessá, letisztulttá válik. Dr. B. az események, a fasiszta börtönélmények tárgyilagossá visszaadására törekszik: "Eleinte tiszta volt a fejem a kihallgatások alatt. Nyugodtan, megfenteltan válaszoltam, kitűnően működött még a kettős gondolkodás: mit mondjak, mint ne mondjak. Most már a legegyszerűbb mondatokat is csak dadogva tudtam ki-nyögni, mert miközben beszéltem, tekintetem megababonázottan tapadt a papíron szaladó tollszárra. Mintha az egyes szavak után akarnék futni. Éreztem, hogy gyöngülök, éreztem, hogy egyre közeledik a pillanat, amikor - hogy menekedjek - mindent elmondek, mindent, amit tudok, s még többet is talán..."

Teuredj Rahnema helyesen állapítja meg, hogy mind a két résznek hasonló a felépítése. Először az adott főhős iránti érdeklődést kelt fel, majd ezt követően csakhamar megismerjük élet történetüket.⁸

Czentevic és Dr. B. mindenben ellentétek. A sakkjáték az egyedüli terület, ahol egyenlő eséllyel küzdhetnek. Itt ugyanis a pontos számítás, a biztos technikai tudás, a taktika és az ellenfél gyengéinek kiaknázása éppoly fontos, mint a magasan szárnyaló gondolat, az alkotó képzelet és az intu-íció.

A hősök jellemzésében az író legfontosabb művészi esz-

köz a kontrasztteremtés. Czentevic és Dr. B. fellépésének ábrázolása is már hemlekegyenest ellentétes. A sakknagymester az első pillanatektől kezdve jelen van a "sürgős-fergás", a "telengás" közepette. Zenekar játszik, miközben lefőnyképezik és meginterjúvelják. És most figyeljük meg, miként ad Dr. B. először életjelet magáról: "Mc Canner már megérintette a parasztot, hogy az utolsó keckára tölje, miker valaki // hirtelen megragadta a karját, és izgatottan sugta oda neki: - No! az Isten szerelmére!... egy mintegy negyvenöt éves ur, kinek keskeny, éles metszésű, sajátosan sápadt arca már előzőleg feltűnt nekem a fedélközön, a jelek szerint az utóbbi percekben, nialatt teljes figyelmünket a problémának szenteltük, hozzánk csatlakezett."

Főszereplőhöz "méltatlanul", véletlenszerűen, a titekzatos homályból lép elő az a "valaki", akinek nevét meg sem tudjuk. Pedig ő az igazi főhős, Dr. B.

Czentevic számára a sakk az egyetlen lehetőség, mely az emberekhez vezet, Dr. B.-nek pedig ez az egyetlen lehetősége, hogy megmeneküljön az emberektől.

Czentevicről a következőket tudjuk meg: "Miker már világhírű játékos volt, még mindig állandóan magánál hordta zseb-sakktábláját, hogy plastikusan, mintegy szemmel tapinthatóan jelenítse meg az állásokat. /.../ Ez az önmagában lényegtelen defektus a képzelőerő hiányáról tanuskedett, s ezt éppen olyan élénken vitatták szakkörökben, mintha valamelyik karmester vagy virtuóz képtelen lett volna partitúra nélkül játszani vagy vezényelni.

Dr. B. pedig így emlékszik vissza: "A könyv üres,

absztrakt jelei az a1, a2, c7, c3 henleken mögött automatikusan vizuális, plasztikus helyzetekké alakultak. A sakktáblát minden figurájával egyetemben sikerült agyamba vetítenem, és a pusztá képletek alapján minden esetben át tudtam tekinteni az egyes állásokat..."

Czentevic számára ez az intellektuális tevékenység egyetlen lehetősége, és ezen a területen sem tud eljutni a tiszta szellemiséghez, míg Dr. B. esetében csak egy a sokféle intellektuális tevékenység közül, és tisztán szellemivé tud válni.

Czentevic igazi memóriánias. Dr. B. pedig - ahogy Ingrid Lent is helyesen megállapítja - valójában "mű-memóriánias" /künstlicher Memorian/.⁹ Csak kényszerhelyzetben és véletlenül lett azzá; tulajdonképpen csak időszakesan az, bár egy újabb visszaesés veszélye mindig ott lebeg a feje felett.

Figyeljük meg Czentevic és Dr. B. egymástól elütő játékmodorát:

"Czentevic, a hivatásos játékos, az egész parti alatt mezdulatlanul ült, mint a cövek, szemét mereven a sakktáblára függesztette. A gondolkodás szinte fizikai megerőltetést jelentett számára, s szüksége volt minden érzékének, izmának és idegének összpontosítására. Dr. B. ezzel szemben elfogódottság nélkül, könnyedén, lazán játszott, mint az igazi dilettáns, a szó legszebb értelmében, akinek a játék csak "játék", akit csupán a "dilette" érdekel. Egy percre se merevedett meg, s a beálló szünetekben magyarázgatott, beszélgett, könnyed mezdulattal cigarettára gyújtott, s csak egy percre tekintett a táblára húzás előtt."

Bár az elbeszélő /tulajdonképpen az író/ igyekszik végig

pártatlan maradni, úgy tűnik, eleinte egyértelműen Dr. B. oldalán áll, játékában a sakkhöz való viszonyának egy sokkal tökéletesebb fokát látja. Dr. B. ebben a tövékenységében mintegy eszményképpé válik.

Az elbeszélő a történet első részében így vall önmagáról: "Nem voltam soha életemben kemény sakkjátékos, mégpedig annál az egyszerű enél fogva, hogy a sakkkal mindig csak felületesen, csupán a magam mulatságára foglalkoztam. Ha le is ültem egy órára a sakktábla mellé, ez sehasem azért történt, hogy megerősítessem az agyamat, hanem éppen ellenkezőleg, azért, hogy feloldjak^Y valami szellemi feszültséget. Én csak "játszottam" a szó legszorosabb értelmében, míg az igazi sakkező nem is sakkjátékos, hanem sakkmunkás."

Ez az idézet látszólag érv a két amerikai szerző állítása mellett, amelyben Zweignak a sakkjátékhoz való negatív viszonyáról szólnak.¹⁰ A szerzők úgy vélik, hogy a teljesen műveletlen Czentovic nagy sikere a sakkjáték kritikája. Zweig korábban idézett "himnusza" a sakkjátékról azonban megcáfelné látszik ezt az állítást.

A cselekmény elemzése

A novella néhány bevezető mondata plasztikusan fejezi ki azt a sürgős-forgást, amely egy induló tengeri hajót szekett körülvenni. Rögtön megtudjuk a cselekmény helyszínét is: New York kikötőjéből Buenos Aires felé tart a gőzös. Feltűnő a hasonlatosság, ha Zweig életrajzába pillantunk. 1941-ben, második feleségével hasonló módon utazott New Yorkból Dél-Ame-

rikába. A cselekmény ideje az elbeszélésben tisztázatlan marad.

"Ritka madárral utazik együtt, amint látom" - jegyzi meg az elbeszélőnek barátja, és ezzel kezdetét veszi Czentovic története, amely az elbeszélő emlékezéseiből és barátjának anekdotáiból áll össze.

Aljechin, Capablanca nevének pusztán említése folytán a sakkmester a szellemi sport kivételes óriásaként áll előttünk. Amikor azonban megtudjuk, hogy "intellektuális outsider"-rel van dolgunk, a csádálat mellett vegyes érzelmek keletkeznek bennünk. Ezt szolgálja az elbeszélő már említett finom iróniája is: "Szívós és hideg legikájának súlya alatt egymás után kerültek el ellenfelei, a legbátrabb bajnokok is, noha tehetség, képzelőerő és merészség dolgában mind magasan fölötté állottak: amint Napóleon is vereséget szenvedett a lenha Kutuzovtól, Hannibal pedig Fabius Cunctatorától, akiről Lívius azt írja, hogy gyermekkorában a flegma és imbecillitás reken tünetei jelentkeztek nála."

Zseniális sakkezők és nagy történelmi események hősei után most más világhírességek tűnnek fel, Czentovic pedig tovább lebeg nagyság és törpeiség között. Az elbeszélő nyilvánvalóan művelt barátja így fejezi ki mindezt:

"Egyébként átkozottul könnyen tarthatja magát nagy embernek, amikor halvány sejtelme sincs arról, hogy élt valaha egy Rembrandt, egy Beethoven, egy Dantó, egy Napóleon."

Az elbeszélő, aki egyébként igyekszik háttérben maradni, az első pillanatban nélkülözhetetlenné, hajtóerővé válik:

"Barátom elbeszélése a legnagyobb mértékben felkeltette

kíváncsiságot. Mindig vonzottak az egyetlen gondolatkörbe börtönzött monomániások..."

Az elbeszélő tehát - hogy aktuális képnél maradjunk - megkezdi sakkjátszmáját:

"... együgyű csapdát eszeltem ki. Leültem feleségemmel a dohányzóban a sakktábla elé, helett ő még málan is gyengébben játszik. /.../ Végül megjelent a várva-várt partner, aki kihívott egy partira. Mc Connernak hívták. "

Megjelent tehát az "ő"-figura, aki - úgy tűnik - bizonyos mértékben Czentoviccsal rokon. Nem véletlen, hogy ő az, aki tárgyal, majd kapcsolatot teremt a sakkmesterrel. Amikor ez a kapcsolat létrejön, a játszma véget ér, hiszen az elbeszélő elérte célját, a monomaniás sakkmestert közről veheti szemügyre. Ezt is teszi, az események pusztá megfigyelőjévé válik.

A többszámú első személy alkalmazása nem tekinthető teljesen formálisnak: egy Czentoviccsal szemben alakuló közösségről van szó.

Mindezt hivatott érzékeltetni a következő néhány sor, amely Czentovicet jellemzi:

"... minket csak az bosszantott, hogy Czentovic propetens morderával nagyon is éreztette, hogy félkózzal vert meg bennünket. /.../ úgy elnézett felettünk, mintha csak öletetlen fabábok lettünk volna mi is, /.../ De még a játszma végeztével sem szólalt meg ez az embertelen sakkauteurata."

Az események irányítója most már Mc Conner. Hiszen kiderül, hogy az elbeszélő már nem kívánja folytatni pszichológiai megfigyeléseit.

"Én már ekker fel is álltam, /.../ udvarias közmondulat-
tal Czentovic ur tudtára akartam adni, hogy a dollárüzlet
ilyeténképpen történt lebonyolítása után ismeretségünknek -
legalább is részemről - vége szakadt, midőn legnagyobb bosszu-
ságra megszólalt mellettem rekedt dühvel Mc Conner: Re-
vanche! /.../ összeszerített ajka s harciasan előugró álla-
köré éles ráncot vetett a visszafejtett indulat. /.../ Ijed-
tem pillantottam meg tekintetében a féktelen szenvedély le-
begását, mely a ruletkezőket fogja el..."

Egy pillanatra Mc Conner főszereplőként lép elő. Az el-
beszélő, aki már megcsömörlött a sakkmestertől, pszichológiai
érdeklődését most a skótnak szenteli. Ugy tűnik neki, benne
is van valami abból, amit Zweig démoninak nevez. "Démoninak
nevezem azt az eredendő és lényegénél fogva minden ember-
rel veleszületett nyugtalanságot, amely őt önmagából önmaga
fölé, a Végtelenbe, az Elemibe űzi, mintha a Természet egy-
keri kacsából egy elidegeníthetetlen, nyugtalan részt ha-
gyott volna minden egyes lélekben, /.../ A démon testesíti
meg bennünk a ferrengást, a feltörő, kizó, feszítő erjedést,
amely mindenféle veszedelmre, mértéktelenségre, önkivételre,
önmagán való tulajadásra, önmegsemmisítésre hajszolja az egyéb-
ként nyugodt létet /.../"¹¹

A démoni egyébként legjellemzőbben Dr. B.-nél figyelhe-
tő majd meg.

Figyelemre méltó a két amerikai szerző felfogása, amely
szerint a történetben három különböző monomániáról van szó.¹²
Ezzel egyetértünk, anélkül természetesen, hogy a három mono-
máns egyenranguságát elfogadjánk.

A már említett kollektívát Mc Conner kíváncsolja még inkább össze:

"Különös módon akaratlanul ránk is áttérjedt némi-
képp becsvágyának láza. Minden lépés fölött sekkalta
szenvedélyesebben vitatkoztunk, mint a megelőző játsz-
mánál, /.../"

Az egyre növekvő feszültség közepette jelenik
meg az idegen a már idézett különös módon. Szakava-
tett megjegyzései óriási hatást váltanak ki Mc Conner-
ban és társaiban:

"Mc Conner meglepetésében elengedte a figurát.
Mi ugyanelyan elképedten meredtünk az idegenre, /.../"
A feszültség tovább nő, hiszen a mindaddig lehetetlen
most egy ismeretlen erő segítségével lehetségessé vál-
hat! "Varázserővel hatott /.../ a váratlan, új lehető-
ség, hogy segítségével remis-t érhetünk el egy világ-
bajnokkal szemben."

A játék különös fordulatot vesz. Igaz hogy az is-
meretlen látszólag csak tanácsokat osztogat, mégis tu-
lajdonképpen ő egyedül küzd a világbajnok ellen, a
többiek statisztákká válnak. "Mindnyájan ösztönösen
félrehúzódtunk, hogy szabad pillantást vehessen a
sakktáblára."

Talán nem tűnik belenagyarázásnak, ha megállá-
pítom, hogy az idegent most legalább is gyenge kapocs
fűzi a közösséghez. Hiszen egyelőre láthatatlanul kép-
viseli ezt a közösséget, megcsillantja benne a reményt,
de ez a sakkmester előtt egyelőre közös titok. Tehát

Czentevic kivételével mindenki /az olvasó is/ tisztában van az új helyzettel; természetes, hogy mindenki Czentevicet figyeli:

"Csengettünk a poháron, hogy Czentevicet visszahívjuk. Most történt először, hogy nem lépett azonnal. Feszülten nézte a sakktáblát. Azután úgy lépett, mint ahogy az idegen megjósolta és távozott. De távozása előtt valami meglepő történt, ami nem fordult elő eddigelő. Czentevic felpillantott a sakktábláról és szeme végigmustrált bennünket. Nyilván tudni akarta, ki az, aki egyszerre ilyen erőlyesen szembeszegült vele."

Az ismeretlen továbbra is csendesen esztogatja tanácsait, beleolvad a közösségbe.

"Ujdensült barátunk /!/ már benemta a következő lépést, s visszahívhattuk Czentevicet. A "barát" szóval elárulja magát az elbeszélő. Nemcsak egy kezdődő rekenszenvnek a bizonyítéka ez, hanem annak is, hogy az elbeszélő egyértelműen Dr. B. oldalán áll. Továbbra is a sakkmester marad a mikroszkóp alatt:

"Czentevic, aki eddig csak állva játszott, habozott, gendelkedett, s végül leereszkedett a székre ... Hosszasan töprengett, tekintete a sakktáblára tapadt, pupillái alig látszóttak ki sűrű szempillái alól. Fejtörés közben lassan szétváltak ajkai, s ez kerek arcának meglehetősen együgyű kifejezést kölcsönzött. Néhány perc után lépett egyet és felemelkedett."

A sakkmester lényegesen megváltozott. Idáig fél-

vállról vette ellenfeleit, most teljes erejét beveti a harcba. A hosszantartó feszültség hirtelen oldódik fel:

"A következő lépések alatt számunkra érthetetlen párharc folyt kettőjük között. Mi többiek szintelen statisztákká süllyedtünk. Talán a hetedik lépésnél Czen-
te-
vic hosszabb gondolkodás után felpillantott. - Remis -
jelentette ki."

A kis közösség, amelyre "tul hirtelen tört rá ez az esemény, alig tér magához. Az elbeszélő a sakkmestert figyelni: "... ugy vettem észre, kissé elsápadt. De erősen uralkedett magán. /.../ miközben nyugodt mezdulattal leseperte a bábokat a tábláról, hanyagul odavetette: -
Óhajtanak az urak egy harmadik partit játszani? Szenv-
telen, üzletszerű kérdés volt ez. Csak az tűnhetett fel némiképpen, hogy eközben nem Mc Connerra tekintett, hanem egyenesen, élesen az idegen szemébe nézett."

Ami most következik, az különös és meglepő. Mc Conner lelkes javaslatára, hogy most csak ők ketten mérkőzzenek meg, az idegen zavartan, érthetetlen módon meghátrál. Távozásával nem csak fizikailag kerül messzebb a közösségtől, melyben a belégség, az öröm érzéséhez most már csedálkozás és elképedés is járul. Czen-
te-
vic, aki még ott van, így tesz pontot az ügyre: "Az ur mindenesetre érdekesen és kissé szakatlan módon játszott. Ezért adtam neki egy kis előnyt."

Az elbeszélő most ismét cselekvő lesz. Az, hogy az ismeretlenhez ő találja meg az utat, nyilván nem csak esztrák származásának köszönhető. Az olvasó meg is tudja

A novella másik főhősének nevét, meg nem is. Nyilvánvaló az író szándéka. Ezt a külsődleges fogást Zweig számos novellájában megtaláljuk. Dr. B. esetében természetesen hat ez. Hiszen ő az, aki minél kevésbé akar "testet öltetni", távol áll tőle mindaz, ami az embert fizikai lényvé teszi.

A történet, amelyet Dr. B. előad, a novellának nemcsak legterjedelmesebb, hanem legfontosabb része is. A mű problematikája jelentősen elmélyül általa. Az "időtlenségből" a kegyetlen jelenkerbe kerülünk, hiszen kiderül, hogy mindaz, amit Dr. B. elbeszél, a közelmúltban játszódott le.

A főhős, akiből a fasiszták fontos adatakat akartak kicsikarni, különleges elbánásban részesült. "Nem bántottak - csupán tökéletesen üres térbe helyeztek. /.../, arra számítottak, hogy verés vagy fagy helyett ez a lelki nyomasztás pattantja majd fel ajkainat. /.../ Ugy éltem, mint buvár az üvegúra alatt a csend fekete tengerében. Mint buvár, aki sejti, hogy elszakadt a zsinór, mely összeköti a külvilággal; sejti, hogy soha többé nem szabadul a hangtalan mélységből."

Az idézetet olvasva lehetetlen nem gondolni az író személyes emlékezésére: "Eloldottak minden egyszer létezőtől, a múlttól, és drámai hevükkel behajítottak az ürbe, abba a laza bizenytalanságba, amelyet már olyan jól ismertem. /.../ Háberu derekán írok, idegenben írok, emlékezetemnek semmi fegedzője. Könyveim egyetlen példánya, semmiféle feljegyzés, barátaim egyetlen levele sincs a birtokomban /.../. Múltamból tehát egyebet sincs, csak

anít a kepenyámban herdek. E pillanatban minden más elérhetetlen vagy elveszett."¹³

Bár Zweig szállodai szobájának ablakán nem volt rács, elszigetelt, reménytelen helyzete mégis kísértetiesen hasonlít hőse, Dr. B. helyzetéhez.

Dr. B. reménytelenségét, bizonytalanságát, a semmi-ben való lebegését gyönyörűen fejezi ki a következő néhány sor:

"Az ember várt valamire, reggeltől estig, és nem történt semmi. Az ember csak várt, várt, tüpörögött, gondelkeezett, még a halántéka is belefájdult. És nem történt semmi. Egyedül maradt. Egyedül. Egyedül." Az író a többszöri ismétléssel mesterien érzékelteti a végtelen hosszúra nyúló, reménytelenségben muló időt.

Ugy tűnik, Dr. B.-t semmi sem mentheti meg az összeomlástól. A nagy nehézségek árán zsákmányolt sakk-könyv azonban olyan, mint egy mentőöv az utolsó pillanatban. A szellemi szemjúságtól fuldeklő Dr. B. mest a királyi játékba fekteti minden energiáját. A körülmények jelentősen közrejátszanak abban, hogy nagyon hamar "vakon" kezd játszani, vagyis számára a játékok tisztán szellemivé válik:

"Hat nap múltán már tökéletesen le tudtam játszani a partit, további nyolc nap múlva pedig már nem volt szükségem a kenyérbél-figurákra, hogy felolgoztassam az állásokat. És újabb nyolc nap után a keckás ágytakaró sem kellett már."

A mesterjátszmák segítségével egyre inkább elmélyed,

a sakkjáték kiváló ismerőjévé válik:

"Eleinte gőpiesen játszottam le a mesterjátszmákat, /.../ Lassan kezdtem csak érteni és élvezni a játszmák művészi szépségét. Megismerkedtem a támadásban és a védekezésben egyaránt kifejezésre jutó apró ravaszságokkal, csellekkel, fogásokkal."

A sakk eleinte sikeresen helyettesíti a szellemi munkát.

"S minthogy órarend szerint, állandó beosztással játszottam, elém bomló egyensúlya újból helyreállott. Agyam felfrissült, /.../"

Az új, irreális világ hat a valóságra is:

"Ettől az időtől fogva nem követtem el többé hibát a kihallgatásokon."

A szellemi táplálék azonban hamarosan elfogy, és Dr. B. - bár tisztában van a veszéllyel - önmaga ellen kezd játszani. Ennek képtelen, beteges váltót így fejezi ki:

"A sakk érdekessége éppen abban rejlik, hogy két különböző agyban különbözőképpen alakul ki a játszma menete, /.../ Ha már most a fekete és fehér egyazon személy, ebből az a képtelen helyzet áll elő, hogy ugyanaz az agy egyidőben tud és nem tud valamit."

Megjegyzem itt - amit Bakcsi György, a nemzetközi híré feladványszerző is megerősít¹⁴ -, ezt az önmagával való sakkezelést, az ellenfél szerepének betöltését tudathasadásos állapotban kívül alig lehet elképzelni. Maga Zweig is azt írja a Sakknevelés-ben:

"A sakkjátékban a partner éppen olyan nélkülözhetet-

len, akár a szerelemben ..."

Hamarosan kialakul a menománia, Dr. B. az irreális világ rabja lesz.

"A lelkebben halmozódó düh már régóta levezetésre várt, s minthogy semmi sem maradt ezen az értelmetlen, önmagam ellen való játékon kívül, ebbe fejtettam minden dühömet, minden bosszuvágyamat. /.../ Reggeltől késő éjjelig nem gondoltam másra, csak futóra, bástyára, gyalogra, királyra, a-ra, b-re, c-re, mattra, sáncolás-ra."

Dr. B. nagy szerencsével, jóindulatu orvosok közreműködésével elmenekül a pekelből. A hajón folyó játszmába való váratlan beleavatkozása ösztönös cselekedet. Amikor megtudja, hogy a világ első sakkezőjével áll szemben, tudatosan vállalja az újabb játszmát. Hiszen az választ adhatna a homályos, alig felidézhető közelmúlt, hogy ugyanez a sakkjáték volt-e az a szellemi tevékenység, amely egy különös módon betöltötte a végtelenül hosszúra nyúlt időt, amely előbb megmentette, azután pedig súlyos veszélybe sodorta.

"Kérem, keményan minden, ne várjanak tőlem túl sokat, csak próba a számomra ..."

Dr. B. tisztában van a veszéllyel is, amelyet számára a sakk jelent:

"Kérem, mondja meg már jó előre az uraknak, /.../ csak egyetlen partit játszom ... Nem szeretném, ha még egyszer megszállna az a játékdüh, melyre még emlékezni is szörnyű ... Egyébként ... egyébként az orvos is

óvott ... kifejezetten óvott."

Dr. B. tehát az elbeszélőre bizza a szörnyű titket. Így az olvasó is tudja már a játszma megkezdése előtt, hogy itt nem pusztán egy sakkipartiról van szó, hanem Dr. B. önmaga próba elé állításáról is. Számára Czentevic nemcsak a sakkvilágbajnok, hanem az első hus-vér ellenfél, akit a múltban fekete, illetve fehér énje helyettesített.

Kisértetiesen megismétlődik a múlt. A játék Dr. B. számára eleinte könnyed, frissítő szellemi tevékenység. Ez még a sakkjátéknak az az arca, amely megmentette Dr. B.-t.

Már az első játszmában is feltűnnek apró jelek, melyek a leselkedő veszélyre figyelmeztetnek. Dr. B. már ekkor is nehezen alkalmazkodik az élő partnerhez. Az elbeszélő aggodalommal figyel:

"Ijedten vettém észre, hogy minél tovább húzódott a parti, annál nyugtalanabbul csuszkal a széken ide-oda idegességében, s egyik cigarettáról a másikra gyújt. /.../ Aztán ásványvizet rendelt, s egyik poharat a másik után hajtotta fel. Minél lassabban határozta el magát Czentevic, Dr. B. annál türelmetlenebb lett. Haragos, csaknem gyűlölködő vonás jelent meg összeszerített ajka körül. De Czentevic nem hagyta sürgetni magát."

A játékdüh első tünetei tehát már jelen vannak. A gyűlöletet azonban, melyet a börtönben kénytelen volt önmaga ellen fordítani, most egy másik hus-vér

ember ellen irányítja. Amikor utolsó lépését megteszi, anéllyel a játszmát megnyeri, és csak a világbajnok kapitulálása van már hátra, a betegség már szinte elhatalmasodik rajta, már alig érzékeli a valóságot.

"Feltűnt nekem - mondja az elbeszélő -, hogy az izgatott járás-kelés közben mindig pontosan ugyanazt a távet teszi meg; mintha láthatatlan fal kényszerítő fordulásra az üres szoba közepén, és berzengva döbenten rá, hogy régi cellájának hosszát mérí fel öntudatlanul; /.../ De józan eszébe a téboly még nem támadta meg, mert időről időre türelmetlenül az asztal felé fordult, ..."

Az elbeszélő soraiból világosan kitűnik aggodalma; felelősséget érez Dr. B. iránt. Az már nem képes megállni. Féktelen játékszenvedélye most emlékeztet a fiatal lengyelre, a Huszonegy óra egy asszony életéből című elbeszélés hősére, aki a játék, a rulett örökös rabja, nem segíthet rajta az utjába tévedt asszony sem, csak a halál.

Az elbeszélő közbeavatkozása is sikertelenné bizonyul. Megkezdődik a második összecsapás, ez azonban már nem nevezhető szabályos partinak. Dr. B. pontosan ott folytatja, ahol az előző játszma végén abbahagyta. Itt is éppúgy hiányzik a szünet a két játszma között, mint annak idején a cellában. Csak talán még szenvedélyesebben lángol fel benne a sakkmeister iránti gyűlölet. Betegsége fekről fekra elhatalmasodik rajta; érezzük, hogy elkerülhetetlen az, amitől Dr. B., az

elbeszélő és az olvasó is föl.

Ebben a játszmában Czentevic sem a régi. Már a vereség miatt sem maradhatna meg szenvtelen hidegsége, de Dr. B. most már kihívóan viselkedik, ami különben teljesen ellentétes szerény, zárkózott természetével.

"Dr. B. egyre nehezebben türtőztette magát, s végül nem tudta izgalmát tovább magába fojtani. Izgott-mozgott a széken, és ujjaival dobelt az asztalon. Czentevic újból felemelte nehéz parasztfőjét.

- Szabadon kérem, hogy ne dobogjon! Zavar, nem tudok így játszani!

- Hóá! - kacagott fel Dr. B. - Azt látni!"

Most már Czentevic számára sem közöséges játszma ez. Ő is gyűlöli ellenfelét. Felismeri annak legfőbb gyengeségét, és természetesen kihasználja ezt:

"Czentevic hosszú ideig gondolkodott, mielőtt megtette első lépését, és én világosan éreztem, hogy szántszándékkal habozott ilyen sokáig. A gyakorlott stratégia időközben rájött, hogy éppen lassúságával fárasztthatja, izgathatja ellenfelét. /.../ Végül a maximális gondolkodási időt vette igénybe, mielőtt egy lépésre határeztá volna el magát."

Az olvasónak itt feltétlenül eszébe jut a mult, amikor Dr. B. a fasiszták karnai között volt:

"Az előszobában kellett várnom. Minden kihallgatás előtt várni kellett: ez a várakoztatás módszerük szerves része volt. Először hirtelen felrángatták az embert éjjel a cellájában, s amikor izgalma elcsitult,

s lassanként felkészült a kihallgatásra, agya és akarata ellenállásra feszült, akkor váraták, állni hagyták cöltenél, értelmetlenül egy álló óráig vagy akár óráken át, míg el nem fáradt a test, s fel nem őrlődött a lélek."

Az időhuzó módszer ugyanaz, mint amit a fasiszták alkalmaztak a börtönbe zárt Dr. B. ellen, most azonban egészen más a helyzet. Czentovic tulajdonképpen egyáltalán nem ítélhető el, hiszen csak azoknak a szabályoknak lehetőségével él, amelyeket a játék megenged. Dr. B.-t nem a sakktáblán éri vereség. Az igazi ellenfél nem Czentovic, hanem önmaga, "sakkaérgezése". Új önje küzd régi beteg önje ellen és vereséget szenved. Az első próba utáni második, melyet már szinte önkivületben vállalt, megheccszolja magát. Hiszen most már nem sikerül "egy valódi sakkipartit játszani, valódi sakktáblán, valószínűségi figurákkal s egy élő partnerrel ..."

Dr. B. ismét örületbe kerül, ismét fekete és fehér önje harcol gyilkos dühvel egymás ellen, minden kontaktust elveszt az igazi partival, az igazi ellenféllel.

Az elbeszélő - mint egykor az orvos - visszarántja a valóságba. Dr. B. "ugyanolyan szerényen, ugyanolyan titokzatosan tűnt el, mint ahogy megjelent".

A kis közösség ismét életre kel:

"A többiek zavartan ültek a helyükön, és ha bizonytalanul is, de úgy érezték, hogy csak egy hajszálon múlt, hogy megmenekültek valami nagy kellenetlenségtől, kemely veszélytől. - Damned fool! - mondta csalódottan Mc Conner."

• Dr. B. hasznló furcsa módon távezik, mint a döntetlen után. Ismét Czentovic az, aki a közösséggel marad és megint és immár véglegesen övé az utolsó szó:

"Kár - mondta magylelkűen -, nem is indult olyan rosszul a támadás. Ritkán láttam ilyen tehetséges diltánst."

A novella elsődleges témája két menemánias harca. Mig Czentovic tipikus menemánias, számára valóban csak a sakk létezik, Dr. B.-t csak a történelmi körülmények teszik azzá. Sokoldalú, kulturált ember, Zweig számára ő az igazi ember, a példakép. Mint már említettem, eleinte játékaival is ő képviseli a zweigi eszményt. A tényleges harcban azonban nem képes teljes szentélyiségét bevetni, csupán szellemi erejének kicsiny részét. Így gyökerlatilag vereséget szenved az embertelen, kiváló technikai képzettséggel rendelkező "sakkautezatától". Az erkölcsi győzelem azonban az övé.

A művészi ábrázolásról

Párhuzanesség és ellentét egyidejűleg vanul végig a történeten. /Ez már önmagában is ellentét./ Párhuzanesség jellemzi a felépítést: mindkét hős élettörténetét megismerjük, mielőtt színpadra lépneek. A második rész is párhuzamos felépítésű: gondáljunk csak a nyomonzó hatáság módszerére és Czentovic harcmederára.

Ellentétes a két fő rész stílusa és elbeszélésmodja,

az "ő"- és "én"-forma alkalmazása; a metaferákban, képekben, szóösszetételekben és idegen szavakban gazdag Czentevicről szóló rész stílusa ellentétos a Dr. B.-ről szóló rész stílusának puritán tárgyilagosságával.

A két hős közös vonásai: játékszenvedély, monomania, elszigeteltség.

Ellentétos vonásaik: humanus magatartás a pragmatikussal szemben; sokoldalúság a szűklátókörűséggel szemben; műveltség és szellemi szegénység, érzékenység és vasidegrendszer; meggékenység és mezdulatlanság.

Hőseit a legkülönbözőbb művészi eljárásokkal jellemzi az író: Czentevicet az elbeszélő barátja, maga az elbeszélő és a játékot figyelő egész közösség révén; mind ezt kiegészíti a sakkvilágbajnok magatartása, sajátos játékmódo, gondolkodás- és beszédmodja. Dr. B.-t első sorban saját emlékezései alapján ismerjük meg, miközben tudásunkra jut hősiesség magatartása a börtönben. Szerénysége nyilvánul meg a játék előtti és utáni viselkedésében. Amikor fellebben benne a szörnyű múlt és elragadja a játékszenvedély, önmaga ellentéte lesz, átmenetileg csaknem elveszti emberi mivoltát.

Míg más írók "megölik" hőseiket, maguk pedig jutnak a hullámvölgyön, Zweig sajnos fordítva cselekszik. Saját életének vet véget, örökre elhagyva utolsó művének hőseit, aki - bár kitör rajta a sakkörület - élve távozik.

Az író minden pesszimizmus ellenére Dr. B.-nek van lehetősége továbblépni.

Amikor a Sakknevellában egymás mellett feltűnik Aljechin és Capablanca neve, nekem, mint sakkezőnek, eszembe jut egy párhuzam. Talán meggyőzőbbé válik, ha előzőleg idézem a kiváló sakkező, Szale Flehr visszaemlékezését:

"A sakkvilág nem adott Aljechinnek semmiféle esélyt, mivel Capát legyőzhetetlen gépnek tekintették. /.../ Aljechin bebizonyította, hogy sehasem volt, nincs és soha nem is lesz legyőzhetetlen sakkezőgép, hogy a sakkművészet kimeríthetetlen. Buenos Airesben az emberi góniusz legyőzte a technikát!"¹⁵

Ez a világbajneki párosmérkőzés, amely egyébként 1927-ben zajlott le, úgy tűnik, inspirálta Zweigot. De a közben eltelt nehéz tizenöt év után a reménytelenségbe zuhant Zweig megferdítja a sakktörténelmet.

A Sakknevelő kritikai fogadtatásáról

Témám feldolgozása során többször utaltam a Zweigről szóló irodalomra. Az elbeszölés kritikai visszahagjának vizsgálata azonban további kiegészítéseket tesz szükségessé. Utaltam az amerikai és a szovjet Zweig-bibliográfiára, amelyek természetesen a szekunder irodalmat is tartalmazzák. A két bibliográfiából kitűnik, hogy Zweig művészete a polgári és a szocialista társadalomban egyaránt élénk visszhangra talált. Szeretnék itt utalni Lukács György orosz nyelven, az emigrációban megjelent recenziójára Zweig

novellisztikájáról.¹ Az értelmetlenül, ösztönösen előtörő szenvedélynek és a hős tehetetlenségének ábrázolásában a hanyatló tökéletes társadalom elenbertelenedésének tipikus jegyeit látja Lukács, illetőleg romantikus tiltakozást, "az emberek kétségbeesett, vak és ösztönös, tudattalan és céltalan lázadását ez ellen az elenbertelenedés ellen". /Itt még természetesen csak a korábbi elbeszélésekről lehet szó./ Évtizedekkel később, Zweig tragikumát mélyen értékelve, jóval árnyaltabb és részletesebb marxista elemzést ad az íróról Berisz Szucskevi.² Gondolatokban gazdag Ingrid Lent munkája Zweig novellisztikájáról.³ Alapesan foglalkozik az író mendemondájával és művészi módszerével. Kevés önállóság jellemzi Teuradja Rahmona azonos témájú munkáját⁴, amely túl szívesen követni látszik Lent gondolatmenetét.

Magáról a Sakknovelláról is több publikáció jelent meg. Ezek közé tartozik Daviau és Dunkle már említett strukturalista elemzése.

Ma már valószínűleg F. C. Weiskepf sem így értékelné a Sakknovellát: " ... ha az utolsó oldalon is folytatunk, érezzük egy nagy feszültség hirtelen feloldásának ürességét, melyről kiderül, hogy csupán öncélú volt. /.../ Akármennyire is eleven az ábrázolásmód, nem szabadulhatunk meg attól az érzésünktől, hogy élő emberek helyett árnyékok vannak szemünk előtt".⁵

Jelentős részt szentel könyvében⁶ a Sakknovella elemzésének H. Himmel. Véleménye szerint Dr. B. arra

törekszik, hogy "megőrizze akaratát, amely a szabadságra irányul, ha a sonnibe is ütközik, mert szabadságakaratainak nincs tárgya". Himmel elködsíti a tényeket, tulságosan elventen közelíti meg a mű problematikáját. R. Blauhut az író tragikus sorsát szoros összefüggésbe hozza Dr. B. sorsával. Jóllehet tudomást vesz a fasizmusról, a vallásos elem uralkodik tanulmányában.⁷ A Sakknovella H. Vegelsang szerint mindenekelőtt mesteri lélektani elbeszélés, amelyben a játékszenvedély, a mánia és a skrizofénia van előtérben.⁸ J.I. Necseperuk elismeréssel ír Zweig haladó humanizmusáról, úgy látja, hogy az író a tragikus történelmi helyzetben sem adja fel a jövőbe vetett reményt.⁹ Egy másik szovjet szerző, G. Szardiko érdekes, találó párhuzamot von a Könyves Mendel és a Sakknovella között. Mindkettőben az értelem csedálatos művészi ábrázolását és a háboru embertelenségét látja. Helyesen mutat rá Könyves Mendel és Dr. B. rendkívüli emlékezőképességének összefüggésére.¹⁰

Stefan Zweig és a sakk

A sakkezőt a novellát olvasva, különösen megragadja a sakkjáték mesteri leírása. A Sakknovella keletkezéséről és az író tragikus haláláról szólva utaltan már rá, hogy Zweig maga is sakkezett. Kezantsen véletlenül jutott el tehát a sakk-témához. Azért tudta annyira valóságosan ábrázolni és a jelkép

nagyszerűen onelni a sakkjátékot, mert a "királyi játék" gyermekkorától haláláig jelen volt életében. Ifjúkorában a művészet mellett a sakkjátékban lelte legnagyobb szellemi gyönyörét.¹ Később salzburgi otthonában már a felnőtt Zweigot látjuk viszont a tábla mellett. "Szinte minden este játszott Zweig feleségével egy parti sakkot."² A játék tovább kísérte az emigráció válságos idejében is. A Petropeliszban töltött időről így ír Hellwig: "Feleségével nagányosan él, barátok és néhány fontos könyv nélkül is. Az esték sakkezással telnek, így a Sakknevella, a királyi játékról szóló elbeszélés terve érik, amely az író utolsó befejezett műve."³ Mint már említettük: a halálát megelőző estén is sakkezett.⁴

Következtetések

Mind ezek után szeretném röviden összefoglalni, miért időtálló Zweig novellisztikája - itt elsősorban a tárgyalt, elszórt elbeszélésekre gondolok, de művészi értéküket tekintve, folytathatnám elbeszéléseinek sorát.

Térjünk vissza egy pillanatra a játékokra és a menomániára. A játék lehet könnyed, gondtalan időtöltés, amely azonban könnyen veszélyes szenvedéllyé válhat. A Fantasztikus éjszakában a tartalékos főhadnagy unottan ül a lóversenyen, később azonban véletlenül maga is részese lesz a játéknak; már izgatottan figyeli a befutók sorrendjét, végül pedig már valóságos dühroham fogja el, amikor megérti, hogy nem játszhat tovább, a futamoknak vége. Tágabb értelemben beszélhetünk játékos életfelmárról is, például az Égő titok bárójára gondolva. Néha a munka is ölthet játékos jegyeket, mint Könyves Mendel esetében, aki különleges emlékezőtehetsége segítségével játékos könnyedséggel szórja magából a sek-sek adatot. Így válik a jelentéktelen kismorbóvirtuóz művész és pótelhatatlan szakember. Azek a percek, amikor tudását csillegtegethatja, jelentik életének értelmét. Más típusu "játékos" a Láthatatlan gyűjtemény műgyűjtője, aki ugyancsak különleges emlékezőtehetségének segítségével egy világot teremt már nem létező gyűjteményéből. Külön típus a Huszonegy óra egy asszony életéből szerencsejátékosa, aki újra meg újra kihívja a serset és szenvedélyének áldozata lesz. A játékszenvedély és a menomania

sekszer alig választható el egymástól. Ezt legtökéletesebben a Sakknovella szemlélteti. Itt a játékos különbség típusai elevenednek meg.

Zweig ritka beleérző képességére, a lélek mély tartományában való biztos tájékozódására már utaltam. Amikor magát az író szólaltattam meg, nemcsak lényeges mondanivalóját szándékoztam kiemelni, hanem stílusművészetének finomságait is érzékeltetni. Meg kell itt jegyeznom, hogy a fordítások sajnos gyakran messze elmaradnak az eredeti szövegek szépségétől.

Miért nem fakultak el ezek a novellák? Mert olyan emberi érzelmekkel, indulatokkal foglalkoznak, amelyek a társadalmi rendszerektől, osztályektől teljesen függetlenül ma is élnek - bennünk valamilyen formában, nemcsak az életunalomtól megcsömörlött, egy különös katórtikus élménytől életkedvét visszanyert R. báróban, hanem a nyomorult kis telvajban is. A gazdag lelkivilágu Dr. B.-ben éppúgy, mint az eltemetett, de ugyancsak valamilyen katarzis révén átmenetileg emberre válni tudó Loperellában.

Játékszenvedély és menománia - vajon nem lappangnak-e mindannyiunkban, a "normális" emberekben; a kultúra és civilizáció fegyelmé alatt élőkben nemcsak a megfelelő alkalomra várnak-e, hogy mint láncokat elszakító fenevadak a felszínre törjenek? Ezért tudunk annyira együttérezni Zweig hőseivel, ezért éljük át velük együtt legtöbbször tragikus sorsfordulatukat.

Elsősorban maga Zweig éli át hőseivel a legkülönbözőbb külső és belső kalandokat, boldogságukat és szenvedésüket. Nem a revargyűjtő érzéketlenségével, nem pusztán a megismerés kíváncsiságával vezultatja fel különös galériáját. Éppen az a mély együttérzés, amellyel hőseinek sorsát szemléli, teszi számunkra annyira vonzóvá, élményszerűvé ezeket az elbeszéléseket.

Egy irodalmi analógia

Szinte a delgozat határain kívül szeretnék megkecskázni egy bennem régóta kísértő összefüggést. Bizonyos eszmoi rekenságot látek A Sakknevelle meg Thomas Mann Marie és a varáslója között. Mann elbeszélésében is a szellem lázad - az elasz fasizmus virágzása idején - az erőszak ellen, de itt a megoldás, az erőszak fizikai megsemmisítése radikálisabb. Marie és Dr. B. között éppugy kévéssé találunk egyéb hasonló rekon vonást, mint Cipella és Czentevic között.

Jegyzetek

Célkitűzés

1. Gerki, M.-Zweig, S.: Briefwechsel. Leipzig, 1971. Ph. Reclam jun.
2. Szebranie szecsinenij Sztefana Cvejga. Avteriz. izd. Sz prediszl. M. Gerkego i kritike-biegr. ocserken R. Sponta. T.t. 1-12. L., 1927-1932. Vronja.
3. Reise nach Russland. Wien, 1928. Sonderdruck aus der Neuen Freien Presse.

Bevezető

Zweig és kora

1. Találéan állapítja meg Blauhut: "Nicht Sigmund Freud hat die Literatur in die Unzucht der Psycholegie gestürzt, es waren die Umstände, die zur pluralistischen Gesellschaft führten ..." In: Österreichische Novellistik des 20. Jahrhunderts. Wien-Stuttgart, 1966. S. 34.
2. Worte an Sarge Sigmund Freuds /1939/. In: Zeit und Welt. Gesammelte Aufsätze und Vorträge 1901-1940. Stockholm, 1943. Bernann-Fischer Verlag S. 53-57.

Néhány szó a játékról

3. Törvények, I.k. 644, 645. Lásd: Platon Összes Művei. Bp., 1943. Magyar Filozófiai Társaság. II.k. 665.
4. Über die ästhetische Erziehung des Menschen. In:

- Werke in vier Bänden. M. Pawlak Verlagsgesellschaft.
4. Bd. S.399. Saját fordításomban.
5. Heme ludens. Versuch einer Bestimmung des Spiel-
elementes der Kultur. Amsterdam, 1939. Pantheon. -
Magyarul: Heme ludens. Kísérlet a kultúra játékelemei-
nek meghatározására. Bp., 1944. Athenaeum.
6. Esszék. Bp., 1982. 23-251. /A tanulmány 1905-ben
jelent meg./
7. Der Dichter und das Phantasieren. In: Gesammelte
Schriften. Bd. X. S. 230. - Az idézetet saját fordítá-
somban közlöm.

A játékes a világirodalomban - Előzmények

8. Lexikon deutschsprachiger Schriftsteller von
den Anfängen bis zur Gegenwart /G. Albert, K. Böttcher,
H. Greiner-Mai, P.G. Krohn/. 2.Bd. Leipzig, 1975.
VEB Bibliographisches Institut. S. 508-509.
9. Hoffmanns Werke. Herausgegeben von Dr. Viktor
Schweizer. In drei Bänden. Leipzig und Wien, o. J.
Bibliographisches Institut. 2.Bd. S. 347-382. - Az
idézett, magyar fordításban meg nem jelent részeket
saját tolmácsolásomban közlöm.
10. Lásd: Puskin: Regények és elbeszélések. Bp., 1955.
Új Magyar Könyvkiadó. 182-203.
11. Lásd: A játékes. Válogatott elbeszélések. Bp.,
1963. Magyar Holikon. 375-604.
12. Három mester. Balzac, Dickens, Desztájevskij. Buda-
pest, /1926/, Franklin-Társulat. 89-222.

Játékszenvedély és menománia Zweig novelláiban

1. Egő titok. Válogatott elbeszélések. Bp., 1957.
Európa. 5-61.
2. Ámek. Uo. 165-209.
3. Egy ismeretlen levele. Lásd: Fantasztikus éjszaka.
Kisregények. Bp., 1970. Szépirodalmi Könyvkiadó. 119-160.
4. Die Mondscheingasse. In: Novellen. /In zwei Bänden./
Berlin und Weimar, 1966. Aufbau-Verlag. 2. Bd. S. 295-
318.
5. Lásd: Fantasztikus éjszaka. Id. kötet. 5-64.
6. Egő titok. Id. kötet. 234-283.
7. Die unsichtbare Sammlung. In: Novellen. Id. kiadás.
1. Bd. S. 67-86.
8. Egő titok. Id. kötet. 158-164.
9. Uo. 210-233.
10. In: Novellen. 1. Bd. S. 255-286.
11. Unvermutete Bekanntschaft mit einem Handwerk. Uo.
1. Bd. S. 141-185.

A sakknovella

A sakk a művelődéstörténetben, a művészetben és az irodalomban

1. Giżycki, Jerzy: A sakkjáték világa. Bp., 1962. Sport. 198.
2. Krupski, K.: A sakk stratégiája. Varsó, 1835. Idézi:
Giżycki, 100.
3. La Bourdonnais megállapítását idézi Giżycki, 93.

4. Giszky, 93.
5. Giszky, 142-143.
6. Goethe válogatott művei. Drámák. I. Bp., 1963.
Európa. 39-41.
7. Bp., 1968. Magvető.

A Sakknevelő helye az életműben

1. Egő titok. Id. kötet. 308-352.
2. Daviau, D. G. and Dunkle, H. I. /University of California at Riverside and San Diego State College/:
Stefan Zweig's "Schachnevelő". In: Monatshefte, Vol.
65. No. 4., 1973. S. 370.
3. Lexikon deutschsprachiger Schriftsteller ... Id.
Kötet. S. 508-509.

4. Kézelt György székelyi költője

A Sakknevelő keletkezése

4. Zweig, S. - Zweig, F.: Briefwechsel 1912-1942. Bern,
1951. Scherz.
5. Lásd: Hellwig, H.: Stefan Zweig. Ein Lebensbild.
Lübeck, 1948. Wildner Verlag. S. 19., 59., 110; Ve-
sely, J.: Das Schachspiel in der Schachnevelő. In:
Österreich in Geschichte und Literatur. Graz, 1969.
Jg. 13. H. 10. S. 518.
6. Stefan Zweig und sein Freited. In: Archiv der In-
ternationalen Stefan Zweig-Gesellschaft. Wien, 1968.
Nr. 2. S. 8.

Felépítés - "ö" és "én"-struktúra

7. Lent, I.: Das Novellenwerk Stefan Zweigs. Eine Stil- und Typenuntersuchung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München. 1956. S. 81.
8. Rehnema, T.: Das Novellenwerk Stefan Zweig's aus tiefenpsychologischer Sicht. Mit besonderer Berücksichtigung der Psychoanalyse Sigmund Freuds. Diss. Salzburg, 1971. S. 214.
9. Lent, I.: id. mű, 97.
10. Daviau-Dunkle: id. mű, 379.

A cselekmény elemzése

11. Zweig, S.: Küzdelem a dénnel /Hölderlin, Kleist, Nietzsche/. Bp. 1946. Anonymus. 6.
12. Daviau-Dunkle: id. mű.
13. Stefan Zweig: A tegnap világa. Bp., 1981. Európa. 11.
14. Bakcsi György szóbeli közlése.

A művészi ábrázolásról

15. Flehr, Szabolcs: A jubileumi játszma - emlékeim Capablancáról és Aljechinről. Magyar Sakkélet, 1978. 8.szám. 174-175.

A sakknovella kritikai fogadtatásáról

1. Lukacs, G.: Novelli Sz. Cvejga. Literaturnoje obozrenie, 1937. No.8. 22-27.
2. Szucskev, B.: Liki vremenii. F. Kafka, Sz. Cvejg, H. Fallada, L. Fejhtvanger, T. Mann. M., 1969. Hud. Lit. 82-152.
3. Lent, I.: id. mű.
4. Rahmona, T.: id. mű.
5. Weiskopf, F. C.: Über Literatur und Sprache. Berlin, 1960. Dietz Verlag. S. 183-184.
6. Himmel, H.: Geschichte der deutschen Novelle. Bern, 1963. A. Francke A.G. Verlag. S. 469.
7. Blauhut, R.: id. mű.
8. Vegelsang, W.: Stefan Zweig. In: Österreich in Geschichte und Literatur. Graz. 1967. Jg.11. H.2. S.93-103.
9. Necseperuk, J. I.: Sahmatnaja novella Sztefana Cvejga. Ucsenie zapiszki Meszkevszkego oblasztnogo Pedagogicseszkego Insztituta in. N. K. Kruposkej. 1968. T.220. Zarubezsnaia literatura. Vip. 11. 61-69.; 70-82.
10. Szardike, G.: Ob idejno-hudezssezstvennom szvee-obrazii novellisztiki Sztefana Cvejga. Literatura i vrenja. Minszk, 1970. Izd.BIU. in.V.I.Lenina 165-179.

Stefan Zweig és a sakk

1. Hellwig, H. id. mű, 19.

2. Uo., 59.
3. Uo. , 110.
4. Stern, A.: id. mű, 8.

A szakirodalomból felhasználtam valamennyi, a fenti jegyzetekben felsorolt forrásművet.

Tartalom

Csúszás

Bevezető

Zweig és kora

Néhány szó a játékról

A játékos a világirodalomban - Előzmények
Játékszenvedély és manománia Zweig novelláiban

A Sakknovella

A sakk a művelődéstörténetben, a világirodalomban és
egyéb művészetekben

A Sakknovella helye az életműben

A Sakknovella keletkezése

Felépítés - "Ö"- és "En" struktúra

A cselekmény elvezése

A művészi ábrázolásról

A Sakknovella kritikai fogadtatásáról

Stefan Zweig és a sakk

Jegyzetek /Szakirodalom/

Tartalom